

T.C

Hitit Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

**TASAVVUFTA İÇ TENKİT GELENEĞİ;
MÂRİFETNÂME ÖRNEĞİ**

Nurettin ALDAV

Yüksek Lisans Tezi

ÇORUM 2017

**TASAVVUFTA İÇ TENKİT GELENEĞİ;
MÂRİFETNÂME ÖRNEĞİ**

Nurettin ALDAV

Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

ÇORUM 2017

KABUL VE ONAY

NURETTİN ALDAV tarafından hazırlanan “TASAVVUFTA İÇ TENKİT GELENEĞİ; MÂRİFETNÂME ÖRNEĞİ” başlıklı bu çalışma, 29/03/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans yeterlilik tezi olarak kabul edilmiştir.

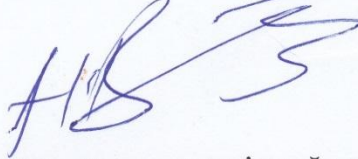
İmza

Danışman-Başkan: PROF. DR. Ahmet Cahid HAKSEVER

İmza

Üye: YRD.DOÇ.DR.: Öncel DEMİRDAŞ

İmza

Üye: YRD. DOÇ.DR.: Harun BEKİROĞLU

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

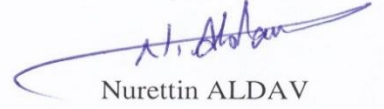
İmza

PROF. DR. Mehmet EVKURAN

Enstitü Müdürü

T.C
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara göre ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak çalışmada bana ait olmayan verileri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (10.04.2017)

Nurettin ALDAV

ÖZET

ALDAV Nurettin, *Tasavvufta İç Tenkit Geleneği; Marifetnâme Örneği*, Yüksek Lisans, Çorum 2017

Tasavvuf hâl ilmidir. Sûfiler yaşadıklarını her ne kadar kelimelerle ifade etseler de tasavvufun gerçek bilgisine ancak onu yaşayanlar ulaşabilirler. Tasavvuf ve sûfi kavramları, Kur'an-ı Kerim'de lafzen bulunmasa da Hz. Muhammed'in hayatında tasavvufun kaynağı gösterilmiştir. Sûfiler, Hz. Peygamber'in hayatını örnek alarak yaşasalar da bazen hataya düşebilmektedirler. Bu durum beraberinde Peygamberin yaşantısının örnek alındığı bir ilim olan tasavvufta eleştiri/tenkit var mıdır? Sorusunu akıllara getirmektedir.

Sûfilere eleştirenlerin birincisi; dine mesafeli olan gruplar ikincisi, alan dışı denilen zâhir uleması, üçüncü ve son grup kendi içlerinden çıkan sûfiler olmuştur. Çalışmamız doğrultusunda tenkit nedir? Tenkitin önemi ve tenkitte olması gereken üslubun nasıl olması gerektiğine değindik. Tasavvufta "Klasik Eserler" başta olmak üzere Gazzali'ye kadar tenkiti kullanan müellif sûfilerin eleştirilerine değindik. Böylece günümüz dünyasında sıkça duyduğumuz tenkitte olması gereken kuralların neler olduğunu anlamlandırmış olduk.

Tasavvuf kendini bilmenin, tanımanın adıdır. Kendini bilen, nefsi tanıyan kişinin de Allah'ın bilgisine ulaşacağına değinen Erzurumlu İbrahim Hakkı, kendini tanımak adına eserler kaleme almıştır. O, kendi dönemine ve sonraki dönemlere damga vuran önemli sûfilerden biridir.

Bu çalışmamız vesilesiyle İbrahim Hakkı'yı etkileyen şahsiyetleri tanımış ve onun eserleri hakkında bilgi vermiş olduk. Müellifimiz, pek çok eser yazmakla birlikte çalışmamız onun Mârifetnâme'sindeki tenkitlerine yöneliktir. Bu suretle biz de son bölümde Mârifetnâme'de İbrahim Hakkı'nın tenkit ettiği grupları ve onların davranış tarzlarını aynı zamanda bunları niçin eleştiri konusu yaptığına değindik.

Anahtar Sözcükler

Tenkit, Tasavvuf, İbrahim Hakkı, Mârifetnâme, Sûfi

ABSTRACT

ALDAV Nurettin *Kriticism in Sufism: An Example of Marifetname*, Master Thesis, Çorum 2017

Sufism is a learning of experience. Though sufis verbalize what they have experienced, the people could reach the truth of sufism only if they experience it. The Notion of sufism and sufism itself are not mentioned in the Quran as words yet one can find references to them in the life of Hz. Muhammed in a spiritual way. Though the sufi people take the life of Hz. Muhammed as a model to live, yet they do some mistakes. This situation poses that is there any criticism in sufism which is a learning on the basis of Hz. Peygamber's life.

There are three group of people who criticize the sufis. The first one is the people who have a distance to religion, the second one is the people who described as the surface analysts ulema outside of the field, and the third one is the people who grown up with the doctrine of sufism. In this study, we tried to discuss the issues related to criticism such as: "what is criticism?", "what is the significance of criticism?", what kind of style should criticism have?". We gave examples of criticism from primarily classical Works to Gazali written by sufi writers.

We tried to determine the possible rules for criticism in our age. Sufism is the name of knowing and discovering himself. Erzurumlu İbrahim Hakkı, who claims that one by knowing himself can reach the truth of God, wrote many Works in order to discover himself. He is one of the significant sufis leaving a crucial impression in his time and after.

We learned about the people who affected İbrahim Hakkı and we also gave information about his Works. Though there are many Works of the writer, we focused on the criticism in his Marifetname. Thus, in the last part we discussed the groups that İbrahim Hakkı criticized and we tried to explain why İbrahim Hakkı criticizes these people and what kind of behavior these people have.

Key Words

Criticism, Sufism, İbrahim Hakkı, Mârifetnâme, Sufism

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VII

GİRİŞ

1. KAVRAM VE TERİM OLARAK TENKİT.....	1
1.1. Tenkitin Önemi.....	4
1.2. Tenkitte Üslup.....	6
2.TASAVVUF VE TARİKATLARA YÖNELİK TENKİTLER.....	9
2.1. Dine Mesafeli Grupların Eleştirileri.....	9
2.2. Dış Tenkitler.....	12
2.3. Sûfîlerden Gelen İç Tenkitler.....	14

BİRİNCİ BÖLÜM

1.ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI HAYATI VE ESERLER.....	30
1.1. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı.....	30
1.2.İbrahim Hakkı'nın Eserleri.....	38
1.2.1.Dîvan.....	40
1.2.2.İrfaniye.....	41
1.2.3. İnsaniyye.....	42
1.2.4.Mecmuâtu'l-Ma'âni.....	43
1.2.5.Tuhfetü'l Kirâm.....	44

1.2.6.Nuhbetü'l-Kelâm.....	44
1.2.7.Meşâriku'l-Yûh.....	45
1.2.8.Sefine-i Rûh.....	45
1.2.9. Kenzü'l Fütûh.....	45
1.2.10. Defînetü'r-Rûh.....	46
1.2.11. Rûhu'ş-Şurûh.....	46
1.2.12. Ülfetü'l-Enâm.....	46
1.2.13. Urvetü'l-İslâm.....	46
1.2.14. Hey'etü'l-İslâm.....	47

İKİNCİ BÖLÜM

1..MÂRİFETNÂME'DE İÇE DÖNÜK ELEŞTİRİLER.....	49
1.1.Mâ'rifetnâme.....	49
1.2.Marifet Kavramına Yönelik Eleştiriler.....	52
1.3.Rusûm Ehline (Şekilcilere) Yönelik Eleştiriler.....	56
1.4.Melamette Aşırı Gidenlere Yönelik Eleştiriler.....	60
1.5.On İki Fırkaya Yönelik Eleştiriler.....	64
SONUÇ.....	78
KAYNAKÇA.....	80

KISALTMALAR

Age.	:Adı Geçen Eser
Agm.	:Adı Geçen Makale
AKADEMİAR	:Akademik İslam Araştırmaları Dergisi
a.s	:Aleyhisselam
AÜİFD	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
c.	:Cilt Numarası
Çev.	:Çeviren
Der.	:Dergi
DİA	:Diyamet İslam Ansiklopedisi
Edit.	:Editör
FÜİFD	:Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
GÜÇİFD	:Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.	:Hicri
HÜİFD	:Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hız.	:Hazreti
m.	:Miladi
ö.	:Ölüm
sad.	:Sadeleştiren
s.a.s	:Sallallahu Aleyhi ve Sellem
S.	:Sayı
s.	:Sayfa Numarası
ss.	:Sayfa Sayılası
Ter:	:Tercüme
TDVY	:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

t.y. :Tarih Yok
UÜİFD :Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Yay. :Yayımları
y.y :Yayın Yeri Yok

ÖNSÖZ

Tasavvuftaki tenkit konusu iyi tahlil edilmesi gereken bir konudur. Tenkit ile birlikte çoğu zaman akla olumsuz ifadeler çağrışım yapmaktadır. Hâlbuki tenkit sadece eleştirmek, eleştirilmek, olumsuz ifadeleri dile getirmek değil; olumlu tarafları da ele almak, tashih etmek şeklinde de oluşabilmektedir.

Tasavvufta tenkitin olmadığını ifade edenlerin sayısı hiç de az değildir. Hatta tasavvufta tenkitin olmadığı yönündeki görüşü Hz. Peygamber'in hayatına, uygulamalarına dayandırılmak üzere dini bir dayanak bulunmak istenmiştir. Sûfi, Hz. Peygamber'in yaşantısını örnek alan ve yaşantıda O'na benzemeye çalışan kişidir.

Hz. Peygamberin yaşantısını ihlal eden her kim olduysa birbirlerini tenkit etmişlerdir. Müellif sûfilerin eserlerinde bu eleştirilere rastlamak mümkündür. Çalışmamızda bunların varlığına yer vererek hem İslam dîni hakkında doğru bilgi edinmeyi hem de nelerin eleştiri kapsamına alındığını görmüş olacağız.

Sûfiler, gördükleri bir yanlış müdahale ederken bu müdahaleyi din adına yaptıkları için iki kere düşünmüşler, kırıncı olmadan, hata yapana zarar vermeden, var olan yanlışlığı düzeltme yoluna gitmişlerdir. Zannedildiğinin aksine tasavvufta eleştiri her daim müellif sûfilerin eserlerinde kendine yer bulmuştur.

Tenkit/eleştiri klasik eserlerde kullanıldığı gibi kendi dönemine damga vuran Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eserlerinde de gözükmektedir. İslam dünyası için İbrahim Hakkı, bir mutasavvıf olmasının yanında farklı konularda çeşitli konularda eserler meydana getirmiştir.

İbrahim Hakkı, sadece tasavvufta ilgilenmemiş astronomi, matematik gibi alanlarla da ilgilenerek Mârifetnâme adlı eserde birçok konuda bilgi vermiştir. İbrahim Hakkı, okurun önüne insan-ı kâmil olmak gibi ulvi bir hedef koymaktadır. Ona göre bir müminin matematikten, astronomiye, geometriden coğrafyaya kadar insan hayatını ilgilendiren her konuda bilgi sahibi olmalıdır. Nitekim eserinde farklı konular olsa da temel konu mârifet nazariyesidir.

Çalışmamız giriş kısmıyla birlikte toplamda üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde günümüzde sıkça karşılaştığımız tenkit kavramına değindik. Tenkitin ne

olduğunu ve tasavvufta nasıl kullanıldığını açıkladık. Aynı zamanda tasavvufta “klasik eserler” diye tabir edilen eserlerden örnekler sunarak tasavvufta tenkitin varlığına değindik.

Birinci bölümde farklı yönleriyle dönemine iz bırakmış bir mutasavvıf olan İbrahim Hakkı’yı tanıttık. İkinci bölümde ise İbrahim Hakkı’nın önemli eserlerinden biri olan Mârifetnâme’deki tenkitlere yer verdik. Bu bölümde: Mârifetnâme Kavramına Yönelik Tenkitler, Rusûm Ehline Yönelik Tenkitler, Melâmette Aşırıya Gidenlere Yönelik Tenkitler ve On İki Fırkaya Yönelik Tenkitler konularına yer verdik.

Çalışmamız esnasında yardım ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, çalışmamızın son hale gelmesinde büyük emeği bulunan kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet Cahid Haksever’e teşekkürlerimi arz ederim.

Nurettin ALDAV

Çorum 2017

GİRİŞ

1. KAVRAM VE TERİM OLARAK TENKİT

Tenkrit: Arapça bir kelime olup نقد kelimesinden türemektedir.¹ Arapçada “nakd” kelimesinin tef’il bâbı gelmediği için tenkrit kelimesinin yerine intikâd ve tenkâd kelimelerinin kullanılması kural açısından daha uygun olmaktadır.²

Tenkritin anlamlarına geçmeden önce şu açıklamayı yapmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Osmanlıca’da hem tenkrit hem de tenkid kelimeleri kullanılmıştır.³ Noktalama anlamı vermek amacıyla tenkrit kelimesi kullanılmışken “eleştirmek” anlamını ifade etmek için tenkid kullanılmıştır. Ancak bu kavramın zamanla tenkid şeklinde kullanımı ortadan kalkmıştır. Eleştirme anlamındaki sözcük olan tenkid, günümüz Türkçesinde tenkrit şeklinde yazılarak sıkça kullanılır hale gelmiştir.⁴ Günümüzde böyle bir yazım farkı kalmadığından dolayı biz de çalışmamızda tenkrit kelimesini kullandık. Burada kullandığımız tenkrit noktalamayı değil; eleştiriye ifade etmektedir.

Tenkrit, anlamını intikâd ve tenkâd kelimelerinden almaktadır.⁵ Tenkrit kelimesinin anlamını verebilmek için ilk önce kökeni diyebileceğimiz intikâdın izahını yapmamız daha uygun olacaktır.

İntikâd kelime anlamı itibariyle “akçe, para” anlamına gelmektedir. Terim anlamı ise intikâd; akçe ve akçe cinsi nesnelere, değerlinin değersizden seçilip ayırt edilmesi demektir.⁶ Yani bir şeyin sahtesini gerçeğinden ayırt etme işlemidir.

Tenkrit kelime olarak edebiyatta “kritik” anlamında edebi inceleme türü amacıyla kullanılmıştır.⁷ Tenkrit; bir konuya ait bir yazıyı veya eseri değer bakımından gözden

---

¹ Ebi'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, Darü'l- Lisani'l-Arap, Beyrut, t.y., c. 2, s. 425

² Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, Akdem Matbaası, y.y., 1317, s. 1468

³ Ebu't Tâhir Firûzâbâdi, *Kâmûsu'l-muhît*, Matba-i Osmanî, y.y., 1305, c.2, s. 522

⁴ Mustafa Çelik, “Yanlıslara Müdahale Etmenin Emniyet Sigortası Tenkrit Adabı” *Ribat Der.*, Ocak 2015, S. 385, s. 33

⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 18. Baskı, Aydın Yay., Ankara 2001, s. 1080

⁶ Firûzâbâdi, *age*, c.1, s. 699

⁷ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, Sad., Mertol Tulum, Tercüman Gazetesi Yay., İstanbul, 1985, s. 1346

geçirmek, eleştirmek anlamına gelmektedir.⁸ Tenkit yapan kişiye münekkit, münekkidin yaptığı işe ise tenkitçilik denir.⁹

Terim olarak tenkit; bir eseri, bir kişiyi, bir konuyu doğru ya da yanlış yönleriyle ortaya koymaktır. Yanlış ve doğrunun ayıklanması anlamına gelmektedir.¹⁰ Kelimenin kökeni dediğimiz intikâd, gerçek parayı sahtesinden ayırt etmek olduğu için tenkit de bir eseri, kişi ya da konuyu doğru ve yanlışlarıyla ortaya koymaktır. Her ikisinde ortak olan işlem; incelemenin yapılması, bu inceleme sonrasında yanlışın atılmasıdır.

“Tasavvuf özelinde eleştiri/tenkit nedir?” diye sorulduğunda cevapları şu şekilde çoğaltmamız mümkündür:

Tenkit; sûfinin kendi nefisini kınaması, kötülemesi, nefis muhasebesi yapması ve yaptığı bir hatadan dolayı af dileyip tövbe etmesidir.¹¹ Tenkit, yanlış ve doğrunun ayıklanması anlamına geldiği için sûfi, hataları ortaya çıkarmaya ilk önce kendisinden başlamıştır. Sûfiler işlediği günahları düşünerek pişmanlığını dile getirir ve samimi bir şekilde “estağfirullah” diyerek Hakk Teâlâ’dan bağışlanma diler.¹² Bu sebeple sâlik hata ve noksanlarını düşünmüş olup yaptığı kötülüklerden uzaklaşır, iyi özelliklerini ön plana çıkartır. Yani tövbe etmek, af dilemek, nefis muhasebesi yapmak bir nevi tenkittir. Çünkü tövbe bir tür öz eleştiridir. Hatalardan arınma eylemidir.

Tenkit; ikaz ve uyarı mahiyetindeki ifadelerdir. Çünkü ikaz ve uyarıda bir tehlikeyi, bir yanlış ve bir eksiği görüp onu ortadan kaldırmak söz konusudur. Allah Resulü bir uyarıcı¹³ olduğu gibi Kur’an da bir uyarı¹⁴ kitabıdır.¹⁵ İnsan kusurlarını deneme-yanılma ve ikaz yollarıyla fark edebilir. Bu yollarla insan hatalarını aşar ve hatalarından arınabilir.¹⁶ Hatalardan arınmak için yapılan uyarı ve ikazlar da tenkit kapsamında değerlendirilmektedir.

Tenkit; kötülükleri önleme ve yasaklama işidir. Kusurunu itiraf etmeyen insan tekâmül yasalarına tabi değildir. Kötülüklerinden arınmayan insan ya yerinde sayar ya

---

⁸ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 1080

⁹ Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, s. 1346

¹⁰ Çelik, “Yanlışlara Müdahale Etmenin Emniyet Sigortası Tenkit Adabı”, s. 32

¹¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, Dergah Yay., İstanbul 2014, s. 15

¹² *Age*, s. 15

¹³ Sâd Suresi 38/184

¹⁴ Necm Suresi 53/56

¹⁵ Uludağ, *age*, s. 44

¹⁶ Çelik, “age”, s. 32

da kibri yüzünden ayağı kayar, aşağıların aşağısı konumuna düşer. Kusur işlemek bir suçsa kusurdan dönmeyip ısrar etmek bin suçtur.¹⁷ Bu sebeple bireyin yaptığı kötülüğü engelleme çabaları da tenkit kapsamında değerlendirilmektedir. Tasavvufta sûfilerin amaçlarından biri de kendileri kadar diğer müminlerin de hataya düşmelerine engel olmaktır. Dolayısıyla tenkit bu haliyle tasavvufun ilgi alanı içinde yer almıştır.

Tenkit; hakkı tavsiye, hakkı tebliğ ve hakka davettir.¹⁸ Tasavvufun genel amacını tek cümle ile ifade edecek olsak insan-ı kâmil yetiştirmek, Müslümanları insan-ı kâmil mertebesine ulaştırmaktır. Tasavvufun amacı kalbi temiz insanlar yetiştirmektir.¹⁹ Tasavvuf; insanları Allah'a, Hakk'a davet ederek bu amacını gerçekleştirme yoluna gitmiştir.

Tenkit; dinî konuları müzakere ve münâkaşa etmektir.²⁰ Ruveym b. Ahmed (ö. 339/912) “sûfiler birbirine muhalefet ettikleri sürece hayırlı bir yoldadırlar, sulh oldular mı artık onlarda hayır yoktur” demiştir. Muhalefetten maksat, sûfilerin birbirleriyle tartışmaları, birbirlerine ters düşmeleri bu suretle yekdiğerinin uyardmaları, bilgilendirmeleri, aydınlatmaları ve irşad etmeleridir.²¹ Şunu da belirtmenin faydası olacağı kanaatindeyiz. Yukarıdaki sözden ile sûfilerin birbirleriyle sürekli tartışan, birbirlerinin hatalarını arayan zümre oldukları anlaşılmalıdır.

Ruveym'in sözündeki sulh; sûfilerin birbirlerine şirin görünmek ve iyi geçinmek için müminin din kardeşini uyardmaması, hata ve kusurlarını görmezden gelmeleri değildir.²² Sûfiler hataların olduğu yerde sulh etmezler (sessiz kalmazlar) var olan hata ve kusurlar din ile ilgiliyse mutlaka dile getirirlerdi. Ruveym de “dinle alakalı hatanın olduğu yerde sessiz kalınırsa (sulh edilirse) onda hayır yoktur” diyerek sûfilerin birbirlerini edep dâhilinde eleştirdiklerine değinmiştir.

Tenkit; geçmişe özlem duymaktır. Sûfilerin kendi çağlarındaki seviyesiz, özsüz, yüzeysel zahitlik ve sûfilikten yakınmalarıdır.²³ Bu sebeple müellif sûfiler eserlerinde

---

¹⁷ Çelik, “Yanlılara Müdahale Etmenin Emniyet Sigortası Tenkit Adabı”, s. 32

¹⁸ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 44

¹⁹ Dilaver Gürer, “Tasavvufun Konusu ve Gayesi”, *Tasavvuf El Kitabı*, Edit., Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 20

²⁰ Uludağ, *age*, s. 44

²¹ *Age*, s. 28

²² *Age*, s. 28

²³ *Age*, s. 38

asr-ı saâdet, sahabe, tâbiîn dönemlerine özlemlerini dile getirmeleri de tenkit kapsamında değerlendirilmiştir

“Tasavvuf mecrasında tenkit nedir?” sorusuna birden çok cevap verilmesi bu alanda tenkitin yerini ve önemini göstermektedir. Tenkit bir şeyin aslını koruma çabası, dönemdeki aksaklıkları dile getirme uğraşı, yanlış yola girenlerin tashih edilmesidir. Tenkit; hakiki ile sahtenin, sağlam ile çürüğün ayırt edilmesi işlemidir.

Toplumunu etkileyen ve yetiştiren İslamî ilimlerden biri tasavvuftur. Kurumsallaşmış yapılardan biri de tarikatlardır. Toplum nezdinde kabul görmüş bir ilim ve kurum, yeri geldiğinde tenkide uğramıştır.

Toplumları etkileyen sistemlerin birçok tenkide maruz kalması tabiidir. Tepki görmeyen sistem olmadığı gibi şahsiyet de yoktur. Tasavvuf ve tarikatlar da insanlara nüfuz ederken bazı tepkilerle karşılaşmıştır. Bu tepkilerin önemini şu şekilde izah edebiliriz:

1.1. Tenkitin Önemi

Tenkit, bilimin ve bilimsel araştırmaların ayrılmaz bir parçasıdır. Eleştiriye tahammülü olmayan ilimler, toplumlar veya kişiler gelişemezler, varlıklarını oldukları gibi sürdüremezler. Eleştiriden yoksun kaldıklarında hurafeler ve batıl inançlar içinde yok olabilirler. Eleştiri, hem bilimi hem de bilimsel araştırmaları hurafeler ve hatalardan korur.²⁴

Bilim ve bilimsel araştırmalar gibi bilim adamı için de eleştiri gerekli ve yararlıdır. Bilim insanı, çalışma alanıyla ilgili olarak kendini zaman zaman eleştirmelidir. Dolayısıyla bilimin gelişmesi eleştiriye bağlıdır.²⁵

İnsanoğlu ve bilim; kusurlara, hatalara açıktır. Kusurlular arasında en iyiler ise kendilerini gözden geçirenler, kendi hatalarına bakıp hatalarından ders çıkartanlardır. Hataların itirafı ise hatalı olanı dinamik kılar, onu arayışa ve tashihe sevk eder.²⁶

Eleştiri, uygun bir şekilde yapıldığı zaman kişiye eksik olduğu hususları göstermektedir. Hz. Ömer, “bana kusurlarımı gösteren kişiden Allah razı olsun”²⁷

²⁴ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 25

²⁵ *Age*, s. 25

²⁶ Çelik, “Yanlışlara Müdahale Etmenin Emniyet Sigortası Tenkid Adabı”, s. 32

²⁷ Uludağ, *age.*, 28

demiştir. Bu vesileyle “eleştirir, eleştiriyeye maruz kalanların hatalarını temizler” denilmektedir.

İnsanın hata ve yanlış yapması olağan bir durumdur.²⁸ İnsana düşen, hata yaptığında o hatanın üstünü kapatması değil; Hz. Âdem ile Havva, Hz. Yunus ve Hz. Musa gibi nefsini kınamaktır.

Hz. Musa, “Rabbim! Muhakkak ki ben nefsimde zulm ettim”²⁹ demiştir. Bir peygamberin nefsinde zulm etmesi mümkün olur da bir Müslüman’ın, bir sūfinin, bir velînin, bir ârifin nefsinde zulm etmesi olmaz mı?³⁰ Elbette ki bu da mümkündür. Sūfiler bu vesileyle kendilerinin de hata yapabileceğini düşünmüşler ve hayatlarına bu doğrultuda devam etmişlerdir. Hata gördükleri zaman kendileri bizzat uyarılmışlardır, bazen de uyarılmış, tenkite maruz kalmışlardır. Bu eleştiriler bir nâkisa olarak addedilmemiş, aksine sūfiler bu uyarıları kendilerine katkı şeklinde değerlendirmişlerdir.

Mesela Hallâc-ı Mansur ve İbn-i Arâbî gibi eleştiriyeye sıklıkla maruz kalan mutasavvıflar, aynı zamanda sūfî çevrelerden hürmet ve itibar da görmektedirler. Tasavvufta hakîki anlamda bir sūfinin eleştirilmesinin onun şeref ve itibarını daha da artıracığına inanılmaktadır.³¹ “Meyve veren ağaç taşlanır” misali eleştiriyeye maruz kalan sūfiler de mutasavvıflar arasında ün yapmıştır. Ancak Hallâc-ı Mansur ve İbn-i Arâbî gibi sūfilerin de melâmetî* anlayışta olduklarından dolayı sırf eleştiriyeyi üzerlerine celbetme ya da bu yolla şöhret kazanma amaçlarının olmadığına da belirtilmesinde fayda vardır.

Tasavvufta temel hedef, Allah Rasûlü ve ashabının yaşadığı hayatı model almaktır. Bu sebeple sūfiler kendilerinde ve sistemlerinde gördükleri eksiklikleri dile getirmişlerdir. Bir öz eleştiri mahiyetindeki bu yaklaşımlar sūfilerin yanlışlarını ortaya koyup onları uyarmayı amaç edinmiştir.³²

---

²⁸ Çelik, “Yanlışlara Müdahale Etmenin Emniyet Sigortası Tenkid Adabı”, s. 32

²⁹ Kasas Suresi 28/16

³⁰ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 17

³¹ Age, s. 21

*Melamet: Yermek, kınayanın kınamasından korkmamak demektir. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., 6. Baskı, Ankara 2014, s. 327

³² Hasan Kamil Yılmaz, “Eleştiriler ve Tasavvuf”, *Ribat Der.*, Ocak 2015, S. 385, s. 31

Tenkrit; tasavvufa sızan yabancı tesirlerle de mücadele etmiştir. Sûfiler, seçtikleri yaşam tarzında kendilerine İslam dışı gelen düşünceleri, hataları ortaya koyup o hataları açıklamayı da kendine gaye edinmişlerdir.³³

Eleştirinin, yabancı tesirleri bertaraf etme yükümlülüğü vardır. Bu eleştiriler sayesinde tasavvufun şeriat çizgisinin dışına çıkması önlenmiştir.³⁴ Bu da eleştirinin değeri noktasında önemlidir.

Sûfilerin kurmuş oldukları tenkrit mekanizması tasavvufî düşünce için önemli bir vazife icra etmiştir. Kalbî ve hissî tarafı ağır basan sûfilere yönelik tenkrit mekanizması olmasaydı, sûfîlerin yaptığı yorumların dinî sınırların çok uzağına düşmesi gibi bir sorunu beraberinde getirebilirdi.³⁵ Sûfiler tenkrit sistemine işlerlik kazandırarak yapılan yorumların şeriat çizgisinde tutulmasına vesile olmuşlardır.

“Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz” denilir. Hatalarını bilmek kişiyi dinamikleştirir. Tenkritler; sûfileri aktif hale getirirken onların etkin olmasını sağlar, tasavvuf içerisinde çok sesliliğe imkân tanır.

1.2. Tenkitte Üslup

İnsanın hislerini, düşüncelerini, beğenisini ve fikrini ifade etme hakkı vardır. Ama bu hakkı günlük hayatta kullanırken insanın belli bir hukuka ve ahlâka uyması gerekmektedir. Eleştiri yapılırken de bu kurallara uymak hukukun ve ahlakın gereklerindedir. Tenkitte uyulması gereken bu kurallara tenkitte âdâp, üslup denilmektedir.

Tenkrit, kimi zaman insanları sonu belli olmayan bir sürece dâhil etmektedir. Tenkrit; birbirlerini bitirmek, yıpratmak için de kullanılagelmiştir.³⁶ Bu sebeple eleştiri yapılırken eleştirinin içinde âdabu'l-mütalaa geleneği bile oluşmuştur.

Din ve dinî ilimlerle ilgili eleştirilerde genel itibariyle şu hususlara dikkat etmek önerilir:

Eleştiride öncelikle ifade tarzına, ses tonuna ve takınılan tavra dikkat etmek gerekmektedir.³⁷ Tenkrit, ibadet hassasiyeti ile sürdürülmesi gereken bir faaliyet

³³ Ahmet Ögke, “Tasavvufa Yöneltilen Eleştiriler ve İbrahim Sarmış’ın “Tasavvuf ve İslam” adlı kitabı”, *İlim ve Sanat Der.*, Nisan 1996, s. 71

³⁴ Kadir Özköse, “Tasavvufa Yönelik İç Tenkrit” *Somuncu Baba Der.*, Ağustos 2010, S. 118, s. 24

³⁵ *Agm*, s. 23

³⁶ Ramazan Kayan, “Eleştiri Değil İşbirliği”, *Ribat Der.*, Ocak 2015, S. 385, s. 16

olmalıdır. Zira eleştiri zamanla yıkıcı, yok edici bir hastalığa dönüşebilmekte, bu ise gerçeğin üstünü örtmeye neden olmaktadır.³⁸ Çünkü doğru konuşmak kadar, doğruyu güzel bir dille ifade etmek de önemlidir.

Eleştiri kişinin yanlışlarının toparlanıp sayılmasından ibaret değildir. Onun iyi ve olumlu yönlerinin de ifade edilmesi gerekmektedir. Çünkü eleştiri ciddi bir iştir ve önemli ilkelerinden biri de adalettir.³⁹ Adaletli bir tenkitte, tenkit edilenin yanlışlarının yanında mutlaka doğrularının da dile getirilmesi gerekmektedir. Tenkitte adalet ilkesi ortadan kalktığına sadece olumsuzlukların sayılması gündeme gelecektir.

Muhatabın hataları dine ve din adamına zarar getirmeyecek türden ise eleştiri konusu yapılmamalıdır. Zira kulun hatasız olamayacağı düşünülüp bu tür hatalar görmezden gelinebilir.⁴⁰

Eleştiri; suçlama, kötüleme ve karalamanın dışında bir faaliyet olmalıdır. Her ne kadar eleştiri yapılırken amaç kötüleme ve karalamak olmasa da eleştiriye başlanıldığı zaman insanlar karşısındaki insanı suçlama ve kötüleme gibi bir yanlışın içine düşebilmektedir.⁴¹ İnsanların içine düştükleri bu durum çoğu zaman eleştirideki haklı yönlerin de göz ardı edilmesi ile eksik bir sonuç doğurabilmektedir.

Eleştiri denilince suçlama, kötüleme, iftira gibi kavramların birinin dahi zihinde yansımalarının oluşması; eleştiriye konu olan inançları benimseyenlerin incitilmeleri, rahatsız edilmeleri, bazen de tahrik edilmeleri ve kızdırılmaları anlamına gelmektedir. Bu husus ise alanın önemli bir riskidir. Bu sebeple dinî ilim ve akımlarla ilgili olarak eleştiri yapmak ayrı bir özen ve hassasiyet istemektedir.⁴²

Bir yanlış düzeltilmek istenirken nezaket elden bırakılmamalıdır. Muhatabı incitmemeye dikkat edilmelidir.⁴³ Aslında bu “Ey iman edenler, Allah’ın emirlerine uygun yaşayın ve doğruyu konuşun, yumuşak söz söyleyin ki Allah işlerinizi düzeltsin!”⁴⁴ hitabına da bir anlamda uygun davranmaktır.

---

³⁷ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 46

³⁸ Kayan, “Eleştiri Değil İşbirliği”, s. 16

³⁹ Ramazan Kayacık “Şeytan mı Taşlanmalı Tavaf mı Yapılmalı”, *Ribat Der.*, Ocak 2015, S. 385, s. 23

⁴⁰ Uludağ, *age*, s. 25

⁴¹ *Age*, s. 30

⁴² Uludağ, *age*, s. 25

⁴³ Adil Akkoyunlu, “Hata Düzeltmede Üslup”, *Ribat Der.*, Ocak 2015, S. 385, s. 27

⁴⁴ Ahzab Suresi 33/70-71

Eleştirinin doğru bilgiye dayanması, tutarlı, samimi ve ahlaki olması eleştirinin gücünü artırmaktadır. Eleştirenin etkili olabilmesi için eleştireceği konu etrafında bilgi birikiminin olması gerekmektedir.⁴⁵

Diğer yönden eleştiriye açık olmak, hayır ve tashih yolunun sürekli açık tutmak, yapılan nasihat ve öğütleri olgunlukla karşılamaktır.⁴⁶

Netice itibariyle tenkit, muhataba bir şeyler kazandırmaktır. Onun hatalarını saymak ya da söz olsun diye tenkit etmek eleştiri değildir. İlke merkezli eleştiri faydalı bir faaliyet iken bunun dışına çıkılması kalp kırmaktan öteye gitmeyen bir uğraşa dönüşebilmektedir.

Tasavvufa içerden ve dışardan yöneltilen eleştiriler tasavvufa güç katmış ve onu zenginleştirmiştir. Ayrıca eleştiriler, Ehl-i Sünnet dışı fraksiyonlardan ayrıştırılmasını sağlamıştır.

Kısaca bu bölümde eleştiri dilini kullananların bir üslûbunun olması gerektiğini, rastgele her hatanın değil kişiye ve dine faydası olacak konuların eleştirilmesi gerektiğini belirtmek gerekir.

---

⁴⁵ Kayacık “Şeytan mı Taşlanmalı Tavaf mı Yapılmalı”, s. 23

⁴⁶ Çelik, “Yanlıslara Müdahale Etmenin Emniyet Sigortası Tenkit Adabı”, s. 33

2. TASAVVUF VE TARİKATLARA YÖNELİK TENKİTLER

Tasavvuf ve tarikatlara yönelik tenkitler farklı kategoride değerlendirilebilir. Bunlar; sûfilerden gelen iç tenkitler, zahir ulemasının yaptığı dış tenkitler ve dine mesafeli grupların eleştirileridir.⁴⁷ Şimdi dine mesafeli olan grupların eleştirilerini ele alalım:

2.1. Dine Mesafeli Grupların Eleştirileri

Tasavvufa yöneltilen eleştirilerin dine mesafeli gruplar ve kişiler tarafından yöneltildiği görülmektedir.⁴⁸ Bu tür eleştirileri “günümüzde yapılan eleştiriler” şeklinde isimlendiren kaynaklar bulunmaktadır.⁴⁹

Dine mesafeli grupların tasavvufa yönelik eleştirileri genel anlamda tasavvufun kaynağı noktasındadır. Onların ortaya attığı en önemli iddia; “tasavvuf doğrudan doğruya Kur’an-ı Kerim’den, Hz. Peygamber (s.a.v) ve sahabenin hayatından değil; Hıristiyanlık, Zerdüştlük, eski Hind, eski İran ve Yunan dinlerinden doğmuştur”⁵⁰ düşüncesidir.

Tasavvufun İslamî bir ilim olmadığını savunanlar sadece dine mesafeli gruplar değildir. Bazı zâhir ulaması da tasavvufun İslamî olmadığını söylemektedir. Kimi zâhir uleması “Kur’an ve Sünnet’te zâhir ilminden başka bir ilim tanımıyoruz. Sûfilerin bâtın ilmi ve tasavvuf ilmi iddialarının bir anlamı yoktur”⁵¹ demek suretiyle tasavvufu eleştirmişlerdir.

Bu eleştirileri hangi grup ne amaçla yaparsa yapsın gerçek olan şudur: “Sûfiler, tasavvuf düşüncelerini oluştururlarken âyete veya hadis-i şerife dayanma hassasiyeti göstermişlerdir.”⁵² Tasavvuf ve sûfi kelimeleri her ne kadar Kur’an ve Sünnet’te lafzen

⁴⁷ Mustafa Kara, *Dervişin Hayatı Sûfinin Kelâmı Hal Tercümelere Tarikatlar İstilahlar*, Dergâh Yay., 2. Baskı., İstanbul 2012, s. 51

⁴⁸ Mustafa Kara, “Tasavvufî Hayat ve Düşünceleri Tenkit (İsmail Hakkı Bursevî Örneği)”, *Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü-2*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yay., İstanbul 2003, s. 195

⁴⁹ Ögke, “Tasavvufa Yöneltilen Eleştiriler ve İbrahim Sarımsık’ın “Tasavvuf ve İslam” adlı kitabı”, s. 70

⁵⁰ Hikmet Yaman, “İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *AKADEMİAR*, Ankara 2016, S. 1, s. 18

⁵¹ Abdullah Kartal, “Tasavvufun Bir İlim Olarak İnşâ Süreci: Şer’î ve Metafizik Bir İlim Olarak Tasavvuf”, *UÜİFD*, Sakarya 2015, c. 24, S. 2, s. 156

⁵² Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Ataç Yay., İstanbul 2011, s. 34

geçmemiş olsa da mutasavvıfların tasavvufu tarif ederken kullandıkları ifadeler ile tasavvuf kavramlarının çoğunluğu Kur'an ve Sünnet'ten yararlanılarak ortaya konmuştur.⁵³

Nitekim tasavvufun ana kaynakları şeklinde isimlendirilen eserler: Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö.378/988) *el-Lüma'sı*, Ebû Bekir Kelebâzî'nin (ö. 380/990) *et-Ta'arruf'u*, Ebû Talip el-Mekkî'nin (ö. 386/996) *Kütü'l Kulüb'u*, Abdurrahman es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Tabakâtu's-Süfiyye'si*, Abdulkerîm Kuşeyrî'nin, (ö. 465/1074) *er-Risâle'si*, Ali b. Osman el-Cullâbî el-Hücvîri'nin (ö. 465/1072) *Keşfu'l-Mahcûb'u* tasavvufun merkezi sayılan ıstılah ve âdâbının Kur'an ve Sünnet kaynaklı olduğunu söylemektedir.⁵⁴

Tasavvuf: İslam'ın ruh hayatı ve İslam Peygamberinin temsil ettiği manevi otoritenin, müesseseleşmiş ve günümüze kadar gelen şeklidir.⁵⁵ Böyle bir ilmin İslam dışı olduğunu söylemek gerçeği yansıtmamaktadır. Bu suretle İslam tasavvufunun ortaya çıkışı meşru sınırlar içinde olmuştur. Tasavvuf ortaya çıkarken kendi kaynağını İslamiyet'ten aldığını ifade edebiliriz. Dolayısıyla dine mesafeli grupların tasavvufun kaynağına yönelik tenkitleri iddiadan öteye geçmemektedir.⁵⁶

İnsanda fitrî bir olgu haline gelen hakikati ve doğruyu arama mecrasını kendi şahsi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya çalışanlar, her dönemde bulunabilmektedir. Bu düşünceleri benimseyenler her sahada olduğu gibi tasavvufta da mevcuttur. Bu davranışlardan rahatsızlık duyan sûfiler ise tasavvufun kurumsallaşmaya başladığı ilk dönemlerden itibaren kötü düşünce besleyenleri eleştirmişlerdir. Kötü niyetli sahte sûfileri, yaptıklarından dolayı düzeltme cihetine gitmişlerdir.⁵⁷ Bu da tenkitin başlangıcını ihtiva etmektedir.

Sûfiler, ilk asırlardan itibaren dini sınırları zorlayan ve ahkâmı hafife alan tasavvufî yorumları tenkit etmişlerdir. Sûfilerin Hakk'a uygun olmayan görüşlerini, aynı asırda yaşayan diğer sûfiler, düzeltme cihetine giderek tenkit dilini kullanmışlardır.

---

⁵³ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, 13. Baskı, İstanbul 2010, s. 29

⁵⁴ Yaman, "İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", s. 17

⁵⁵ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Ve Tarikatlar*, s.17

⁵⁶ Ögke, "Tasavvufa Yöneltilen Eleştiriler ve İbrahim Sarmış'ın "Tasavvuf ve İslam" adlı kitabı", s. 72

⁵⁷ Özköse, "Tasavvufa Yönelik İç Tenkit", s. 23

Sûfiler; tenkit dilini sadece hataların gün yüzüne çıkartılması, onların dile getirilmesi anlamında değil, iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama, ikaz etme amacıyla da kullanmışlardır. Sûfilerin diğer sûfileri görüşlerinden dolayı uyarmalarına, ikazlarına, o sûfileri doğru yola iletmelerine ise iç tenkit denilmiştir.

Tasavvuf; kurumsal kimliğini kazandıktan sonra tenkit, sûfi ve zâhir ulamasının çekişmelerine verilen isim olmuştur. Tasavvuf kurumsallığını sûfiler nazarında tamamlayıp müstakil bir ilim haline gelmiş olsa da zahir uleması, sûfilerin cezbe haliyle söyledikleri sözleri anlamamalarından ötürü onları eleştirmişlerdir. Her halükarda tasavvufa yöneltilecek tenkitler, tasavvufun kurumsal kimliğini kazanmasıyla süregelmiştir.

Zâhir uleması, sûfilerin şatahat denilen bu sözlerini eleştirmekle kalmayıp tasavvufun İslami bir ilim olmadığını iddia etmiştir. Sûfiler, yapılan eleştirileri “tasavvuf anlatılmaz yaşanır” özdeyişiyle geçiştirme imkânları olsa da böyle yapmamışlardır. Sûfiler her bir iddiayı ve tenkitleri geçiştirmemiş bunları ciddiyetle ele alıp onların tasavvufa katacağı zenginliği düşünmüşlerdir. Zâhir uleması sadece sûfilerin sözlerini değil; yeri geldiğinde tasavvufun kendisini de eleştirmişlerdir. “Tasavvuf, köken olarak Kur’an’da yoktur” görüşünü savunmuşlar, "tasavvuf İslami bir ilim değildir"⁵⁸ demişlerdir.

Tasavvufun İslam dışı birtakım dinî ve felsefi kaynaklara dayalı olarak doğduğunu ileri süren iddiaların genel özelliği; tarihî mesnetlerinin son derece zayıf ve spekülâtif olmasıdır. Tasavvufla diğer mistik gelenekler arasında gelişmiş güzel mukayeseler yaparak aralarında ortak unsurlar tespit etmeye çalışanlar; tasavvuf çalışmalarının ortaya koyduğu kendi tarih kurgusunu hiç dikkate almadan tasavvufa kendilerince, dışarıdan zorlamayla bir tarih yazmaya çalışmışlar ve menşeler tayin etmişlerdir.⁵⁹

Hâlbuki mutasavvıflara göre bu ilmin kaynağı en başta Kur’an ve Hz. Muhammed’in hayatıdır. En ideal ve mükemmel sûfi Hz. Peygamber’dir. Zikir, takvâ, tevbe, sabır, tevekkül, tefekkür gibi tasavvufta yer alan kavramların tamamı tasavvufa

---

⁵⁸ Ögke, “Tasavvufa Yöneltilen Eleştiriler ve İbrahim Sarmış’ın “Tasavvuf ve İslam” adlı kitabı” s. 72

⁵⁹ Yaman, “İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 46

Kur'an ve Hz. Muhammed'in hayatından girmiştir. Bu gerekçelerden dolayı da "tasavvufun menşei de İslam'dır"⁶⁰ denilebilir.

Bir ilim kendisine yöneltilen eleştirilerle gelişme imkânı bulabilmektedir. Sûfilerin ehliyetsiz sahte sûfilere yönelik görüşleri eleştirmesi zâhir ulemasının da tasavvufa saygı duymasına vesile olmuştur.⁶¹

Tasavvuf, ortaya çıktığı asırdan bu yana günümüzde de tenkit edilmekten uzak kalmamıştır. Zâhir uleması ve dine mesafeli gruplar, genel anlamda tasavvufun temeli noktasında tasavvufu eleştirirken sûfiler ise daha çok ıslah çabası içindedirler.

2.2. Dış Tenkitler

Tasavvufu tenkit eden ikinci bir grup ise tasavvufî düşünceye mesafeli, dini ilimleri tahsil etmiş ulema'dır.⁶² Tasavvuf yolunun kapanmasını savunanların başında zâhir uleması gelmektedir. Onların itirazlarındaki esas nokta, tasavvufun farklı bir bilgi sistemi ve kendine özgü ıstıhlara sahip olmasıdır. Yani tasavvufun meşruiyeti sorunudur.⁶³ Medrese ilimlerini temsil eden zâhir uleması, mistik yorumların dinî hayat ve düşünceyi tehdit ettiğini ileri sürerek tasavvufu eleştirmiştir.⁶⁴

Kuşeyri'nin şu sözleri; "bu memlekette tasavvuf yoluna muhalif olan ve tarikatı reddedenlerin giriştikleri çetin mücadeleye neden olmuştur. Bu, büyük bir dert ve bela haline gelmiştir"⁶⁵ diyerek tasavvufa yöneltilen tenkitlerin sadece sûfi çevrelerden ibaret olmadığına dikkat çeker. O, kendi döneminde tasavvufa hem içerden hem de dışardan eleştiriler yöneltildiğini ifade etmektedir.

Tasavvufun gelişmesi noktasında sadece sûfilerin yaptıkları iç tenkitlerin değil aynı zamanda alan dışı diyebileceğimiz zâhir ulemasının dışardan yaptıkları tenkitler de tasavvufun gelişmesine katkı sağlamıştır. Sûfiler, yapılan bu tenkitlere tasavvufun zenginliği açısından bakmışlardır.

---

⁶⁰ Yaman, "İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", s. 46

⁶¹ Bedriye Reis, "Gazalî'ye Göre Sözde Sûfiler ve Yanılgı Noktaları" *Ekev Akademi Dergisi*, Bahar 2013, S. 55, s. 140

⁶² Yılmaz, "Eleştiriler ve Tasavvuf", s. 30

⁶³ Kartal, "Tasavvufun Bir İlim Olarak İnşâ Süreci: Şer'î ve Metafizik Bir İlim Olarak Tasavvuf", s. 154

⁶⁴ Kara, "Tasavvufî Hayat ve Düşünceyi Tenkit (İsmail Hakkı Bursevî Örneği)", s. 195

⁶⁵ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 81

Sûfiler, dışarıdan yapılan bu eleştirileri zenginlik olarak değerlendirse de aslında bu eleştiriler iki grubun mücadelesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki bu mücadele kimi zaman sûfilere yönelik baskıya dönüşmüştür. Nitekim bu mücadele Hallâc-ı Mansur örneğinde olduğu gibi idamla sonuçlanmıştır.⁶⁶ Tasavvufa dışardan yapılan tenkitlerin sert bir dille yapıldığına da şahit olmaktayız. Hallâc, “yaşadığı manevi halin zâhir uleması tarafından anlaşılmasının kurbanı olmuştur” denilebilir.

Dışardan yapılan tenkitlerin eleştiri düzeyinde de kalmadığını yaşanan hadiselerle görmekteyiz. Bu eleştiriler bazen baskıya varacak hale gelmiş hatta bu tenkitler siyasi otoritenin desteği alınarak pek çok sûfinin tâkibata uğraması, hapse atılması ya da sürgüne gönderilmesi gibi olaylar zuhur etmiştir.⁶⁷ Bu durumu tarihsel bir olayın genel kâidesi gereği “zamanın seyri” içinde değerlendirmemiz gerektiği unutulmamalıdır. Bu yaşananlar tasavvufa çeşitlilik katıp tasavvufu zenginleştirmiştir. Çünkü sûfi, söyleyeceği sözün diğer sûfiler ya da sûfi olmayan mecralar (zahir uleması) tarafından irdelendiğini bilip ona göre bir davranış içinde bulunur. Denilebilir ki tenkit; tasavvufa dinamizm katmıştır.

Sûfilere dışardan yöneltilen eleştiriler, sapkın fraksiyonların ayıklanmasında önemli görevler icra etmekle birlikte tatmayan bilmez (men lem yezuk lem ya'rif) deyimiyile de anlatıldığı üzere anlaşılardan haksız tenkitler de söz konusu olabilmektedir. Bu noktada sûfiler; “zâhir uleması” deyimini, mevzuyu derin bir şekilde anlamaksızın kimi zaman ön yargıyla tenkit edenler anlamında da kullanmışlardır.

Tasavvufa dıştan yöneltilen tenkitler genellikle tasavvufun bilgi ve marifet konularına yöneliktir.⁶⁸ Eleştirilerin bu konular üzerine yoğunlaşmasının sebebi ise tahakkuk konularının, zâhir uleması tarafından tam anlaşılabilmesi olarak izah edilmektedir.⁶⁹ Sûfilerin rûh âleminde yaşadıkları nokteler zâhir uleması tarafından anlaşılabilmiştir. Her ne şekilde olursa olsun tarihte tasavvufa yöneltilen tenkitleri sûfilerin hayatlarında görmek mümkündür.

---

⁶⁶ Kartal, “Tasavvufun Bir İlim Olarak İnşâ Süreci: Şer’î ve Metafizik Bir İlim Olarak Tasavvuf”, s. 155

⁶⁷ *Agm.*, s. 155

⁶⁸ Yılmaz, “Eleştiriler ve Tasavvuf”, s. 31

⁶⁹ Ögke, “Tasavvufa Yöneltilen Eleştiriler”, s. 71

2.3. Sûfilerden Gelen İç Tenkitler

Tasavvuf, hangi şekilde tarif edilirse edilsin İslâm kültürünün önemli boyutlarından biridir. Müslüman toplumunda tasavvufun ortaya çıkışından itibaren hakkında eleştiri boyutlarını da aşan birçok tenkit yapılmıştır. Buna karşılık tasavvufta tenkitin bulunmadığına yönelik görüşler de bulunmaktadır. Öncelikle tasavvufta tenkite yer olmadığı yönündeki iddiaları genel hatlarıyla değerlendirelim.

Birinci dayanak şu görüştür: Tasavvufta az konuşma, sükût etme, soru sormama ve itiraz etmeme tavsiye edilir. Bu duruma Hz Musa'nın Hızır'a arkadaş olmak isteyince Hızır (a.s)'ın O'na soru sormamayı ve itirazda bulunmamayı şart koşması, kaynak olarak gösterilmektedir.⁷⁰ Ayrıca İsrailoğulları, Hz. Musa'ya boğazlaması gereken sığırla ilgili soru üstüne soru sorunca işlerin daha da zorlaştığı⁷¹ savunularak "Tasavvufta itiraz, tenkit, yoktur." denilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hayatında bahsettiğimiz hâdisenin bazen yaşandığını görmekteyiz. Kur'an'da Yüce Allah "ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın"⁷² buyurmaktadır. Bu âyet-i kerime açıklanması durumunda kişiyi sıkıntıya sokacak soruların sorulmaması gerektiğini öğütler.

Hz. Peygamber (s.a.v) de vahiy gelmeyen bir konu hakkında soru sorulmamasını tavsiye etmektedir. Bir gün Hz. Peygamber (s.a.v) "ey insanlar, size hac farz kılınmıştır. O halde haccı edâ edin!" buyurduğunda cemaatte bulunan bir adam: "Her sene mi ey Allah'ın Rasûlü?" diye sordu. Rasûlüllah (s.a.v) cevap vermedi. Adam sorusunu üç kere tekrar etti. Bunun üzerine: "Ben sizi bıraktıkça siz de beni bırakın. Mademki sükût ettim, niye sormakta ısrar ediyorsunuz? Şayet (sorunuza) 'Evet' deseyseniz, her yıl haccetmek vacip oluverirdi ve buna güç yetiremezsiniz. Şunu bilin ki sizden öncekileri helak eden şey çok sual sormaları ve peygamberleri hakkında ihtilaflarıdır"⁷³ hadisini delil gösterenler, "tasavvuf; itirazdan uzak durmak, soru sormamaktır" diyerek tasavvufta itirazın, tenkitin bulunmadığını savunmuşlardır.

⁷⁰ Nahl Suresi, 16/70

⁷¹ Nahl Suresi, 16/70

⁷² Maide Suresi, 5/101

⁷³ Buhâri, İ'tisâm 2; Müslim, Hac 412,

Hâlbuki peygamberin mesul olunmayan konularda soru sorulmasını men etmesi, gereksiz ayrıntılarla uğraşılması gerektiğine işaretler. Hz. Peygamber açıklanması gereken bir mevzu olduğunda onu açıklıyor, hakkında vahiy gelmeyen konularda sessiz kalınmasını ya da bir ayet beklenilmesini emrederdi. Buradaki hadis-i şerifte de Allah Rasûlü bu konuya dikkat çekmiş, “ben sizi bir konu etrafında serbest bırakmışsam sonrasında gereksiz soru sormayın” demekle ikinci bir emrin beklenilmesini işaret etmiştir. “Her durum ve şartta soru sorulmamalı, tenkit yasaktır” anlaşılmalıdır.

Söz konusu ayetin indiği dönemde vahiy devam ettiğinden sorulan bir soruya cevap verilmesi ihtimali bulunmaktadır. Zira Kur’an’da (yeselûneke) şeklinde sorulan soruların cevaplarını içeren ayetler mevcuttur.⁷⁴ Dolayısıyla yukarıdaki ayetin peygamber dönemine ait hususi bir nitelik taşıdığını belirtmek gerekir. Öyleyse ayetin soru sormayı her dönem ve şartta yasaklayan bir mahiyeti bulunmayıp bu yasak peygamber dönemiyle sınırlıdır.

Tasavvufta tenkitin olmaması gerektiğini savunanların bir diğer dayanağı ise Ebu’l-Hasan el-Husrî’nin (ö. 371/981) “tasavvuf, kalbin muhalefet pisliklerinden arınmasıdır”⁷⁵ sözüdür.

Tasavvufta eleştirinin bulunmadığını söyleyenlerin son dayanakları ise Ebu Selh Sülûki’nin (ö. 387/1011) “tasavvuf itirazdan yüz çevirmektir” şeklindeki tanımıdır. Bu tanım daha sonraki zamanlarda tasavvufta itiraz ve tenkit olamaz şeklinde algılanmıştır.⁷⁶

Sunmuş olduğumuz örneklerde tenkidin olmadığına delil gösterilen ifadeler genel nitelikli değildir. Bu ifadeler daha ziyade tasavvufa yeni girmiş bir müridin, mürşidi ve üstadı karşısındaki tavrını belirtir. Nitekim herhangi bir mürşidin sohbetine devam eden bir kimse kalbiyle de olsa üstadına itiraz ederse sohbetinde uyulması gereken kuralı ihlal etmiş olur. Buradan bir şeyh diğer şeyhi ya da bir mürid diğer müridi tenkit edemez, ona itiraz edemez anlamı çıkartılmamalıdır.⁷⁷

---

⁷⁴ Enfâl Sûresi 8/1

⁷⁵ Ethem Cebecioğlu, “Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, *AÜİFD.*, 1987, c. 29, S. 1, s. 405

⁷⁶ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 29

⁷⁷ *Age*, s. 29

Bu, daha ziyade bilmediği bir konuda konuşmama anlamındaki genel âdabın bir yansımasıdır. Sulûk yoluna giren bir müridin sorarak değil; keşfetmek suretiyle bilgi sahibi olması önemsenir. Bu yöntem bilgide kalıcılığa ve hikmet denilen özel bir bilgi çeşidine kapı aralar.

Nitekim mutasavvıfların hayatlarına baktığımızda birbirlerini eleştirdiklerini, birbirleriyle bir konu etrafında enine boyuna tartıştıklarına dair birazdan bahsedeceğimiz pek çok örnek görmekteyiz. Sûfilerin bir konu hakkında birbirleriyle tartışmaları iç tenkit mekanizmasını oluşturmuştur.

Sûfilerin yaptığı yorumlar iç tenkit mekanizmasına katkı sağlamış, tasavvuftaki görüşlerin çoğalmasını neden olmuş, tasavvufu renkli hale getirmiştir.⁷⁸ Bundan dolayı “tasavvuf tek bir yol, tek bir renk, tek bir ton değil, çok renkliliktir” denilebilir.

İlk dönemlerden başlayarak günümüze kadar sûfi müellifler, hem mutasavvife denilen (sûfi görünüp de öyle olmayanların) hem de samimi ama yetersiz ve ehliyetsiz kişilere karşı Müslüman halkı uyarmışlar, bunun da önemli bir görev olduğuna inanmışlardır.⁷⁹

Tenkit hakiki sûfilerin söz ve davranışlarında kendini gösterdiği gibi eserlerinde de yer etmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde Hâris el-Muhâsibî’den (ö. 243/857) başlayıp Ebu Nasr es-Serrâc et-Tûsi (ö. 378/988), Abdülkerim Kuşeyri (ö. 465/1072), Ali b. Osman Cüllâbi Hücvirî (ö. 465/1072), Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâli (ö.505/1111) ile sonlandırmak suretiyle müellif sûfilerin eserlerindeki tenkitlere örnekler vereceğiz.

İçeride dönük eleştiriler, sistematik bir şekilde ilk kez yazılı bir metin halinde Hâris el-Muhâsibî’den⁸⁰ itibaren ortaya çıkmıştır. Muhâsibî’nin konuyla ilgili meşhur eseri *er-Riaye li-hukûkillah*’tır.⁸¹ Muhâsibi çağındaki zâhid ve nâsıkları ciddi surette uyarıp eleştirmiştir. Bu özelliğiyle Muhâsibî kendinden sonra gelen büyük zâhid ve sûfilere de örnek olmuştur.⁸²

---

⁷⁸ Mustafa Kara, “Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Meseleler”, *Türk Dünyasının Dinî Meseleleri*, TDVY., Ankara 1998, s. 317

⁷⁹ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 21

⁸⁰ Şahin Filiz, “er-Riaye li-hukûkillah”, *Tasavvuf Klasikleri*, Edit., Ethem Cebecioğlu, Erkam Yay., İstanbul 2010, s. 13

⁸¹ Zafer Erginli, “Muhâsibi” DİA, TDVY., İstanbul 2006, c. 31, s. 15

⁸² Uludağ, *age*, s. 82

Muhâsibî, “sakın dünya hayatı sizi aldatmasın, şeytan lütfunu ve affını ileri sürüp sizi Allah ile kandırmasın”⁸³ âyetinden hareketle Allah’ın insanlara bir uyarıda bulunduğunu belirtir.

Muhâsibî, Nefisin, dünya ve şeytanın çeşitli yollarla insanları aldatıp gaflete düşürdüğüne ve insanların akıllarını çeldiğine⁸⁴ dikkat çekmiştir. *Er-Riaye*’nin *Kitabu’l-girre* bölümü din adamlarının aldanmalarının hangi hususlarda olduğu ve onların gafletleri üzerinedir.⁸⁵

Muhâsibî; kimi zâhidin ilim, kiminin ara sıra yaptıkları ibadetler, kiminin tartışmalardaki ustalıkları, kiminin de halkın takdirini alma noktasında nasıl aldandıklarını örnekler vererek açıklar.⁸⁶

Ancak onun yaşadığı dönemde henüz ortada “sûfiyye” ismiyle anılan ayrı bir zümre bulunmamaktadır. Onun nâsık ve zâhid diye eleştirdiği gruplar kendi döneminin sûfileridir.⁸⁷

Muhâsibî, döneminde sadece sûfilere değil ilim erbabını da eleştirmektedir. Zahir ulemasına yönelik eleştirileri, onun zihin dünyasını ve sûfilere yönelik eleştirilerinin zeminini anlamamız açısından önem arz etmektedir. Muhadisleri muhatap edinerek “dünyayı yeren hadisleri hıfzederler ama ezberlediklerini anlamazlar. Hadisle neyin hatırlatılmak istendiğini bilmezler, hadisleri hayatlarında gerçekleştirmeye çalışmazlar. Aynı zamanda onlar kendileri gibi birine azap edilmeyeceğini zannedip günahlarını görmezden gelirler. Onlar, kendisinin bildiklerini âvâmın uygulayacaklarını zannederek aldanıp dururlar.”⁸⁸ “Bu kimseler Allah’ın kendilerine yüklediği görev ve sorumlulukları yerine getirmedikleri halde, çok rivayet etme ve ezberlerinin mükemmelliği gibi şeylere aldanırlar”⁸⁹ der.

Muhâsibî, ibadet ve ameli önemserken yanlış düşünenler hakkında şu ifadeleri kullanır: “Bir grup vardır ki rıza, zühd, tevekkül, Allah sevgisi gibi şeyleri gerçeğine uygun olmayarak ve en uygununun ne olduğunu bilmeyerek yapmaya çalışır. “Zühd

⁸³ İlgili ayetler için, Lokman Suresi, 31/33; Fâtır Suresi, 35/5

⁸⁴ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 83

⁸⁵ Haris el-Muhasibi, *er-Riaye*, Çev.: Şahin Filiz ve Hülya Küçük, İnsan Yay., 5. Baskı, İstanbul 2014, s. 507

⁸⁶ *Age*, ss. 507-548

⁸⁷ Uludağ, *age*, s. 83

⁸⁸ Muhasibi, *age*, s. 532

⁸⁹ *Age*, s. 520

yapıyorum” diyerek giyim-kuşam ve yeme-içmesini azaltır. Bazıları hacca hazırlıksız çıkar, kimileri geçimi için çalışmayı bırakır ve bununla da tevekkülde bulunduğunu sanır. Bazısı da Allah’ı arzuladığını iddia eder ve bu iddia ile oturur kalkar. O’nu hatırlayınca bayılır. İşte bu grupların hepsi Allah hakkında gafiller, aldanmışlardır. Farkında olmadan Allah’ın hoşuna gitmeyen şeyleri söylerler. Amelleriyle gösterişte bulunup büyülenir ve kendilerini beğenirler”⁹⁰ demiştir.

Muhâsibî’nin tenkit ettiği bir diğer husus ise sûfilerin uzlet konusundaki yanlış tutum ve davranışlarıdır. “Bir grup da vardır ki insanlardan kaçarak yaşarlar. Onlar uzlet meraklısıdır. Onlarda bir yapmacıklık vardır. Onların asıl maksadı meşhur olmaktır. Aynı zamanda bunlar kendilerini Allah’a yakın olarak addederler.”⁹¹ Muhâsibî’nin “hâlbuki o grubun yaptıkları birer yanılgıdan ibarettir. Onlar, riyâyâ düşerek amellerini boşa çıkarmışlardır.” sözleri Onun dönemindeki zahit ve alimlere yönelik tenkitleridir.

Ebu Nasr es-Serrâc et-Tûsi de tasavvufa dair konuları düzenli bir biçimde toparlayıp inceleyen *el-Lüma*⁹² adlı eserinde çeşitli tenkitlere yer vermiştir.

Serrâc’ın eserinde tenkit; yanlış yapan sûfileri uyarmak, yanlışla engel olmak, hata yapanları hakka çağırarak, geçmişe özlem duymak, özü korumaya çalışmak ilkeleri çerçevesinde ele alındığı söylenebilir.

el-Lüma’ tasavvuf ile ilgili çeşitli eleştiriler hakkında ilk defa derli toplu bilgi veren bir eserdir.⁹³ Serrâc eserini yazma amacını; “bugün sûfilerin ilimlerine dair söz söyleyenler çok arttı. Gerçek sûfi olanla sûfilîğe özeneni, onların libaslarına bürünüp sûfi geçinenleri bir birinden ayırmak için bu eseri telif ettim”⁹⁴ demek suretiyle tasavvuf hakkında söz söyleyenlerin giderek çoğaldığına temas etmiştir. “Bu ilmi, hakiki manada yaşayanlar azaldı” imasında bulunmuştur. Aynı zamanda onun, hakiki sûfi ile sûfilîğe özeneni ayırt etme amacın varlığına değinerek bu ilmi şekilcilik boyutuyla sınırlı tutanları ifşa etmiş, sahte sûfilerden yakınmıştır.

---

⁹⁰ Muhasibi, *er-Riaye* s. 537

⁹¹ *Age*, s. 540

⁹² Süleyman Uludağ, “el-Lüma”, DİA, TDVY., Ankara 2003, c. 27, s. 259

⁹³ Abdulkahim Yüce, “el-Lüma”, *Tasavvuf Klasikleri*, Edit., Ethem Cebecioğlu, Erkam Yay., İstanbul 2010, s. 59

⁹⁴ Ebu Nasr es-Serrâc et-Tûsi, *el-Lüma*, Çev.: Hasan Kamil Yılmaz, Erkam Yay., 2. Baskı, İstanbul 2012, s. 2

Serrâc, sözlerini Kitap ve Sünnet'e bağlı kalarak hakkın hak olarak ortaya çıkmasını, bâtılın ortadan kalkmasını, ciddinin gayrı ciddiden, sağlamin sakattan ayrılması amacıyla yazdığını⁹⁵ ifade ederek eserinin bir sûfi savunması olduğunu ve eserinde eleştirilerin varlığını göstermiştir. Böylece el-Lüma' hem savunma hem de tenkit konularını ihtiva etmiştir. Çünkü tenkit; hak ile batılın ayırt edilmesi, gerçeğin sahteden ayırt edilmesidir

Serrâc, eserinde konuları ele alırken geçmişle kendi dönemini karşılaştırmıştır. Meseleleri anlatırken “bugün sûfilige özenenler çoğaldı” diyerek işi ehliyetten yoksunların almaya başladığını dile getirmiştir.

Serrâc, birinci bölümde hakiki sûfi diye tarif edilen sûfilerin tevhid, marifet, Kur'an ve Sünnet anlayışını anlatmıştır. Eserin son bölümde sûfilerin düştüğü hatalara yer vermesi ise eserinin bir özeleştirisi mahiyetinde olduğunu göstermektedir.⁹⁶

Serrâc'ın, *el-Lüma'* da iç tenkit bahsine *Galatâtu's- Sûfiyye* başlığı adı altında yer verir. O, sûfi kisvesi taşıyan kimselerin yanlışlarını ortaya koyup onları uyarmaya, insanları bu yanlışlardan kurtarmaya ve yolları sâlim olan sûfileri hata denilebilecek ithamlardan kurtarmaya çalıştığını beyan etmektedir.⁹⁷

Serrâc, eserinde sûfilerin yanlışlarını dalâlete varmayan teferruattaki yanlışları ve dalalete götüren usûl hataları diye iki başlıkta⁹⁸ ele almıştır. Onun bu yolu takip etmesi eserinde tenkit dilini hangi boyutlarıyla kullandığını göstermektedir.

Serrâc eserinde: “Uzlet, irade, mücâhade, ubûdiyet, velâyet ve nübüvete” değinerek⁹⁹ kendi yaptığı sûfi tarifine göre sûfilerin hatalarını anlatmış, onları eleştirmiştir.

İlk dönem müellif sûfiler arasında eserinde iç tenkite yer veren bir diğer isim Abdulkerim Kuşeyri'dir. Kuşeyri, Kur'an ve Sünnet eksenindeki tasavvuf anlayışını öne çıkarıp bunun dışındakileri reddetmiştir. Kuşeyri'nin bu tavrı eserinin sadece sûfiler değil zâhir ulema tarafından da büyük ilgi görmesine sebep olmuştur.¹⁰⁰

---

⁹⁵ Serrac, *el-Lüma'*, s. 7

⁹⁶ Yılmaz, “Eleştiriler ve Tasavvuf”, s. 30

⁹⁷ *Agm*, s. 31

⁹⁸ Serrac, *age.*, s.495, 503

⁹⁹ Serrac, *age.*, ss., 497-503

¹⁰⁰ Süleyman Uludağ, “er- Risale”, DİA, TDVY., Ankara 2008, c. 35, s. 123

Kuşeyri, *er-Risale* eserini kaleme alma sebebini “İslam ülkelerindeki sûfi zümrelerine hitap etmek, tasavvuf yoluna girmek isteyenlere kuvvet vermek, ilk sûfilerin durumlarını izah etmek ve tasavvuf yolunu tashih etmek amacıyla yazdığını” belirtmiştir.¹⁰¹ Eserini bir nevi tasavvufa çeki düzen vermek için¹⁰² bugünkü tabirle özeleştirici yapmak amacıyla yazdığını anlatmaktadır.

Kuşeyri eserine “Hakk Teâlâ şu sûfiler zümresini dostlarının seçkini, Nebî ve Rasûller müstesna bütün kullarının en faziletlisi kıldı”¹⁰³ demek suretiyle gerçek sûfilerin Allah’ın yanındaki değerini anlatarak başlamıştır. Müellif; eserinin giriş bölümünden itibaren gerçek ve sahte sûfi sınıflandırmasını yaparak tenkitin tashih boyutunu öne çıkarmıştır.

Kuşeyri daha sonra “bu taifeye mensup olan hakiki sûfilerin çoğu yok olup gitmişlerdir. Şu içinde bulunduğumuz zamanda bu zümrenin kendisi değil, sadece (izleri, kitapları) eserleri kalmıştır” der ve bu durumu şu dizelerle anlatır:

Çadırlar onların çadırları ama görüyorum ki
Çadırların içindeki kadınlar başka kabilenin kadınları¹⁰⁴

Kuşeyri, kendi dönemindeki sûfilerin, hakiki sûfilere şeklen benzediğini ama mânâ ve ruh olarak benzemediğini dile getirmiş ve bu şekilci gruptan yakını hale gelmiştir.

Kuşeyri’nin eserinde şeriat ve hakikat dengesi baş başa gitmektedir. Eserinin mukaddimesi kendi döneminde baş gösteren şeriattan kopmalara serzenişlerinden oluşmaktadır.¹⁰⁵

Kuşeyri; “tasavvuf yolunda bir gevşeme ve duraklama baş göstermiştir. Daha doğrusu bu yol hakiki manasıyla yok olup gitmiştir. Kendileriyle hidayete ulaşılan şeyhler vefat etmiş, onların gidişatına tabi olanlar azalmıştır. Verâ kaybolmuş, tamâh kuvvetlenmiş, ihtirasın kökleri güçlenmiştir. Şeriata hürmet hissi kalplerden

¹⁰¹ Abdükerim Kuşeyri, *er-Risâle*, Çev.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 5. Baskı, İstanbul 2009, s.80, 81

¹⁰² Kadir Özköse, “er-Risale”, *Tasavvuf Klasikleri*, Edit.: Ethem Cebecioğlu, Erkam Yay., İstanbul 2010, s. 140

¹⁰³ Kuşeyri, *age*, s. 80

¹⁰⁴ *age*, s. 80

¹⁰⁵ Özköse, “er-Risale”, *Tasavvuf Klasikleri*, s. 140

silinmiştir”¹⁰⁶ diyerek geçmiş dönemdeki sûfi karakterlere olan özlemini dile getirmiştir.

Kuşeyri, şeriattan ayrılan gruba “zamane sofuları” ismini vermiştir. Kuşeyri, “onlar; helal ve haram arasında fark görmezler, din ve din büyüklerine saygısızlık yaparlar, namaz kılmayı, oruç tutmayı basit bir şey sayarlar, onlar gaflet meydanında at koşturmuşlardır”¹⁰⁷ diyerek sahte sofuların onların hangi noktada şeriattan uzaklaştığını anlatmıştır. Aynı zamanda Kuşeyri’nin şeriat dışı davranan sûfilere karşı “zamane sofuları” kavramını kullanması da tenkit kapsamında değerlendirilmiştir.

Kuşeyri’nin eserinde dikkat çeken bir diğer husus aslında onun “ben tenkit ve ret dilini bu kadar uzatmak istemezdim”¹⁰⁸ sözüdür. Görüldüğü üzere tasavvuf itirazın olmadığı bir ilim değil; yeri ve zamanı geldiğinde eleştirinin yapıldığı, hataların düzeltilmeye çalışıldığı bir ilim dalıdır. Kuşeyri de eserinde tenkitin varlığını yaptığı itirafla göstermektedir.

Tenkite yer veren ilk dönem klasiklerinden bir diğeri Ali b. Osman Cüllâbi Hücvirî’nin Farsça kaleme aldığı¹⁰⁹ *Keşfu’l Mahcûb* adlı eseridir. Ebu Said Hücvirî’nin, tasavvuf yolunun hakikatini, tasavvufî makamların keyfiyetini Ali b. Osman Cüllâbi’ye sorması üzere O’nun verdiği cevap tenkit açısından önemlidir:

“Malum olsun ki bu tasavvuf ilmi zamanımızda yok olup gitmiştir. Bu ülkelerde bilhassa hevâ ve hevesle meşgul olan, rıza yolundan yüz çeviren kişiler kalmıştır. Çağın âlimlerinde ve zamanın müddeilerinde (sahte sofularında), tasavvuf yolunun aslına muhalif olanların hallerini görür hale geldik.”¹¹⁰ tespitini yaparak “fi zamanina” ifadesiyle kendi döneminde tasavvufun gerçek mahiyetinden uzaklaştığından yakınmaktadır.

Hücvirî, devamında “böylece iş tahkikten çıktı, taklit haline geldi. Müddeiler (sahte sofular) ve müridler, mücâhededen el çekip kendi illetli hallerine müşahede

---

¹⁰⁶ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 80

¹⁰⁷ *Age*, s. 81

¹⁰⁸ *Age*, s. 81

¹⁰⁹ Mustafa Aşkar, “Keşfu’l Mahcûb”, *Tasavvuf Klasikleri*, Edit.: Ethem Cebecioğlu, Erkam Yay., 2010, s. 126

¹¹⁰ Ali b. Osman Cüllâbi Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, Çev.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 4. Baskı, İstanbul 2014, s. 72

ismini verdiler”¹¹¹ demek suretiyle de davranışların sıradanlaştığını, taklitçilerin oluştuğunu ve müddeilerin ise bir kısım hakiki sûfîlerin kullandıkları kavramları kullanarak onları taklit ettiğinden bahsetmiştir.

Hücvirî, sûfî olmadıkları halde sûfî gibi geçinenleri de sert bir dille eleştirmiş; cahil, ehliyetsiz ve yetersiz sûfîlere karşı da uyarılarda bulunmuştur.¹¹² Hücvirî’nin cahil mutasavvıflara eleştirisi şöyledir:

“Onlar hiçbir şeyhin sohbetinde bulunmamışlar, bir büyükten edep öğrenmemişler, sıkıntılara katlanmamışlar, basiretsiz bir şekilde maviyi (hırkayı) giymişler, kendilerini sûfîlerin arasına atmışlar, böylece onların sohbetinde saygısızlık ve laubalilik yolunu tutmuşlardır.”¹¹³

Hücvirî, zamane sûfîlerinden kendilerine bir mürşidi rehber edinmemeleri sebebiyle cahil kaldıklarından aynı zamanda onların kılık kıyafetin mahiyetine erişemedikleri için hırkayı giydiklerinden yakınmıştır. O, zamane sûfîlerin sohbet âdâbından yoksun yetiştiğini ve bundan dolayı onların cahilliğinden rahatsızlığını dile getirmiştir.

Hücvirî; samimi ama ehliyetsiz, şekilci, merasim (törenci) mutasavvıflar üzerinde de durmaktadır.¹¹⁴ Bu konuda Ebu Hüseyin en-Nuri’nin şu sözünü nakletmektedir:

“Tasavvuf ahlâktır, ulûm ve rüsûm değildir. Şayet tasavvuf rüsûm (şekil ve biçim) olsaydı, mücahede ile hâsıl olurdu. Ulûm ve bilgi olsaydı öğrenimle elde edilirdi. Lakin tasavvuf ne odur ne de budur! o sadece ahlâktır.”¹¹⁵

İslam’ın ahlâk nizamıyla ilgilenmesi, kötü huyları söküp atarak onun yerine güzel huyları yerleştirmeyi amaçlaması sebebiyle tasavvufta ahlâk odaklı tanımlar yapılmıştır. Tasavvufun konusu “tahalluk ve tahakkuk”tur. Tahalluk, İslam ahlâkını öğrenmek olduğuna göre tasavvuf ile ahlâk arasında sıkı bir ilişki vardır.

Tasavvufun ahlâk olduğuyula alakalı tanımların yapılması onun şekilci bir ilim olmadığını anlatmaktadır. Asıl meselenin ahlâk olduğu bir mecrada Hücvirî,

¹¹¹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 72

¹¹² Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 123

¹¹³ Hücvirî, *age*, s. 84

¹¹⁴ Uludağ, *age* s. 124

¹¹⁵ Hücvirî, *age*, s. 104

“tasavvufun asıl amacının cahil mutasavvıfların yaptığı gibi sadece maviyi (hırkayı) giymekten ibaret olduğunu söylemekle! şekilciliğe düşüleceği” gerçeğine temas ederek eleştiride bulunmuştur.

Hücvirî, çağdaşı Kuşeyrî gibi hakiki ve sahte sofu ayrımına gitmiştir. O, eserinde Yahya b. Muaz’ın “insanlardan üç nevi zümrenin sohbetinden sakının. Bu üç zümre; gafil âlimler, yağcı fakirler, cahil mutasavvıflardır”¹¹⁶ sözünü nakletmiştir. Hücvirî; cahil, ham sofu ve aldanan âlimlere karşı halkı uyarmıştır. Sakınılması gerekenler arasında âlimleri zikretmesi döneminde tehlikenin cahillerle sınırlı olmadığını da göstermektedir. O sûfiler, ilimleriyle gururlanarak sakınılması gereken zümrenin içinde yer almıştır.

Kimi âlimler ilimleriyle aldanmışlardır: “Onların ilimleri kendilerini Hakk’a değil, bâtıla götürmüştür” düşüncesi müellifler tarafından eleştirilme sebebi olmuştur. Hücvirî’nin üç grup insandan sakınmamızı istemesi tenkit dilini kullandığını bizlere göstermiştir.

Hücvirî, yanlış hâl ve hareket içinde olan dervişlerden şu şekilde bahsetmiştir: “Ham sofuların arzularına bir şahsın davranış biçimi uygun düşse, bu davranış batıl bile olsa bu davranışından dolayı o şahsı överler. O kişi onların arzularına aykırı bir iş yapsa, bu iş hak bile olsa bundan dolayı o zatı kötülerler. Bu sofular, hâl ve hareketleriyle halk nezdinde itibar sahibi olmaya tamah ederler. Onun için bâtil üzere yaşayan halka yağcılık yaparlar.”¹¹⁷

O dönemde müellif, işini yapmayan dervişlerin hangi durumlarda hataya düştüklerini tespit etmiştir. Onlardan yağcı derviş diye bahsederek işini yapmayan dervişleri eleştirmiştir. O dervişlerin Hakk’a değil halka el açtığını, halka yaranma uğruna ilimden uzaklaştıklarına değinerek bu yanlışlığa dikkat çekmiştir.

Hücvirî, “kulun şeriat üzere yaşaması, hakka yakın olması zor bir iştir. Yağcılık yapan fakirlerin davranışlarıyla halk nezdinde övülse de Hakk katında kötüleneceğini belirtir. Bir kulun gerçek değeri ilmiyle amel etmesidir. Zamane sûfilerinin düştükleri hata da budur. Az bilgiyle halka sevimli gözükme, yağcılık yapmak müellif tarafından

¹¹⁶ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 83

¹¹⁷ *Age*, s. 84

kınanmıştır. Gerçek gayenin Hakk'ın rızasına ermek olduğu gerçeği unutulmamalıdır” der.

Hücvirî, eserinde sadece yanlışa düşülen konuların anlatılmasıyla yetinmemiştir. O, hataların neler olduğunu saymasının yanında dış kaynaklardan İslam'a sızmalar olduğuna değinip bunların tasavvuf perdesinin arkasına sığınarak faaliyetler yaptığını söylemiştir.¹¹⁸ Eserinde tasavvufi on iki zümreyi anlatmış, bunlardan İslam dışı olarak nitelendirdiği de olmuştur. Bunlar: “Sofistler, melâhide, ilhamcılar, ibâhîler, bâtınîler, hulûlcüler, dehrîler, tenâsühcüler, brahmanlar, tabiatçılar, ruhçular, kaderciler”dir.¹¹⁹

Hücvirî; sofistlerin “herhangi bir şey konusunda edinilen bilgi sahit ve geçerli değildir, ilmin kendisi dahi mevcut değildir” düşüncesine karşılık “Allah bunlara lanet eylesin!”¹²⁰ sözleriyle bu zümreye karşı çok sert bir tutum sergilemiştir.

Mülhidler hakkında “onlar on iki gruptur, onlardan bir grup da mutasavvıflar arasında bulunmaktadır. Bütün bunlar; zamanımızdaki tasavvufî düşüncede ortaya çıkan füturun ve gevşeklik halinin meydana gelen manevi müsibet ve âfetlerindedir”¹²¹ tespitiyle dışarıdan İslam dairesine sızmaya çalışan bu grupların varlığına temas etmiştir.

Hücvirî, bir yönden kendini sûfi diye isimlendirenlerin yanlışlarını tenkit ederken diğerk taraftan tasavvufa dışardan yöneltlen haksız eleştirilere karşı da tasavvufu savunma yoluna gitmiştir.

Tasavvuf klasiklerinde ele alacak olduğumuz bir diğerk eser Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu 'Ulumi'id-dîn'* dir.

Gazzâlî İhyâ'nın giriş bölümünde “Bu eseri; dini ilimleri canlandırmak, geçmiş imamların yolunu göstermek ve ilimlerin mahiyetini açıklamak için”¹²² kaleme aldığını söylemiştir. Eserinin kaleme alınış sebebini de bozulmayı durdurmak, bozulan ilimleri tashih etmek şeklinde tarif ederek eserindeki tenkitin varlığını göstermiştir.

¹¹⁸ Süleyman Uludağ, “Hücvîrî”, DİA, TDVY., İstanbul 1998, c. 18, s. 460

¹¹⁹ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 123

¹²⁰ Hücvirî, *age*, s. 81

¹²¹ *Age*, s. 82

¹²² Ebû Hamid Muhammed El-Gazzâlî, *İhyâu Ulumi'id-dîn*, Çev.: Mehmet A. Müftüoğlu, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1989, c. 1, s. 10

Müellif, gerçek âlimlerin yeryüzünde yok denecek kadar azlığından, âlim kılığına girmiş kişilerin ortalığı kapladığından bahsetmiş; bunların çoğunun da şeytana esir olarak azgınlığa, gaflete ve batıla daldığından şikâyetçi olmuştur.¹²³ Müellif, eserinin mukaddime bölümünde ahiret yolunun öncülerinden olması gereken âlimlerin, şeytanın aldanışlarına kapılmış şekilciler olduğundan yakınmıştır.¹²⁴

Gazzâli, gerek kendisinden önce yaşamış gerekse çağdaşı mutasavvıflar gibi sûflilerin yanlış fikir, tutum ve davranışlarıyla ilgili önemli uyarılarda bulunmuştur. Tasavvufu Müslümanların gözünde meşrulaştırmak ve tasavvufa hak ettiği değeri kazandırmak hedefi gütmüştür.¹²⁵

Eserin hem ismi hem de önsözündeki açıklamaları, İhyâ'nın İslam ümmeti için bir islah projesi amacıyla kaleme alındığını göstermektedir.¹²⁶ Gazzâli'nin yukarıdaki sözlerine göre o dönemde dinî ve ahlâkî bozulmanın varlığı bir vakıdır. Müellif, kendinden önceki klasik kaynaklarda olduğu gibi eserinde var olan bozulmaya temas etmiştir.

Gazzâli'nin eserindeki tenkitler sadece giriş bölümüyle sınırlı kalmamıştır. O, İhyâ eserinde “Kitabu Zemmil-Gurûr” adlı bölümünde dönemin İslam toplumuyla ilgili dindarlık eleştirisi de yapmıştır.¹²⁷

Gazzâli eserinin bu kısmında gururu; aldanmak, aldatılmak ve bütün helak edicilerin, aldatıcılıkların kaynağı olarak tarif etmiştir. Aldatılan insan ise Gazzâli'ye göre mağrurdur.¹²⁸ Mağrurları; “âlimler, âbidler, mutasavvıflar, şehvet sahipleri”¹²⁹ şeklinde sınıflandırmıştır.

Gazzâli'nin konuya yaklaşımında Muhâsibî'nin yöntemini izlediği görülmektedir. Muhâsibî de gurura, aldanmak; mağrur kelimesine de aldanan ismini vermiştir.¹³⁰

¹²³ Gazzâli, *İhyâ Ulumi'd-Dîn*, c.1, s. 10

¹²⁴ Mustafa Çağrıncı “İhyâ Ulumi'd-dîn”, DİA, TDVY., İstanbul 2000, c. 22, s. 10

¹²⁵ Reis, “Gazali'ye Göre Sözde Sûfler ve Yanılgı Noktaları” *Ekev Akademi Der.*, s. 139

¹²⁶ Sezai Küçük, “İhyâ Ulumi'd-dîn”, *Tasavvuf Klasikleri*, Edit.: Ethem Cebecioğlu, Erkam Yay., İstanbul 2010, s.167

¹²⁷ Çağrıncı, *agm*, c. 22 s. 10

¹²⁸ Gazzâli, *age*, c.3, s. 769

¹²⁹ *Age*, c. 3, s. 772

¹³⁰ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 82

Gazzâli, aldanan grupların ilki olan âlimler hakkında “bu grubun şer’î ve akli ilimleri kuvvetlidir. Âlimler bu ilimlerde derinleşmişlerdir. Ancak onlar âzâlarını teftiş etmek, günahlardan korunmak ve ibadetlere özen gösterme noktasında ilimleriyle aldanmışlardır”¹³¹ tespitini yapmıştır.

Gazzâli, ibadet ve amel erbabının aldanmaları konusunda ise; “bu grupta kimi namaz kılmaz, kimi oruç tutmaz, kimi de zâhidlik hususunda gurura kapılmaktadır. Akıllıların haricindekilerin hepsi gurura düşmüştür. Kurtulanlar ancak akıllılardır. Akıllılar ise sayıca çok azdır”¹³² demek suretiyle ibadet ve amel grubunun yanılığını dile getirmiştir. Gazzâli, dönemindeki âlim taifesinin amelî yönünün zayıf olmasından yakınmıştır.

İbadet hususunda aldanarlarsa “abdest alırken namazı vaktinden çıkaracak kadar abdesti uzatmaktadırlar. Onlar bazen faziletler, nafileler konusunda zaman israfına düşmektedirler”¹³³ Gazzâli, cahil ve istismarcı âbidleri de sert bir şekilde eleştirmiştir.¹³⁴

Âbidlerden oruç tutanların bazıları; “bütün sene veya mukaddes gün ve gecelerde oruç tutarlar. Ancak onlar, oruçlu günlerde dillerini gıybetten, kalplerini riyadan, kadınlarını iftar zamanı haram yemekten korumamaktadır”¹³⁵ diyen Gazzâli, döneminde ibadet ve amel yapan grupların farzları ihmal edip; fazilet ve nafilelerle meşgul olduklarından, orucu manasına uygun tutamadıklarından, ibadetle meşgul olanların yanlış davranışlarından yakınmıştır.

Gazzâli mutasavvıfların aldanmaları hususunda “aldanış içinde olan pek çok tasavvuf zümresi ve grubu vardır. Zamanımızın mutasavvıfları onlardan bir gruptur”¹³⁶ demektedir. Bu mutasavvıfların hatalarını, yanılığını ise eserinde tek tek saymaktadır.

Gazzâli, mutasavvıflardan bir grup vardır ki onlar; “elbise ve konuşma halleriyle mağrur olmuşlardır. Bunlar baş eğerek, seccâde üzerinde oturarak, konuşmada sesini

¹³¹ Gazzâli, *İhyâu Ulumi'id-Dîn*, c. 3, s. 788

¹³² *Age*, s. 807

¹³³ Gazzâli, *age*, c.3, s. 808

¹³⁴ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 128

¹³⁵ Gazzâli, *age*, c.3, s. 809

¹³⁶ *Age*, c.3, s. 813

alçaltmak ve şemâilde mutasavvıflara benzeyerek gerçek sûfi olduklarını zannettiler ancak onlar tasavvufun etrafından bile geçmemişlerdir.”¹³⁷

“Bir grup da var ki onlar önceki gruptan daha fazla gurura kapıldılar. Yırtık elbise ve kıt maişet konusunda mutasavvıflara uymak o gruba zor geldi. Mutasavvıf gibi görünmek istediler, ipek giysileri terk edip ipekten daha üstün olanı giymeye başladılar.”¹³⁸

Gazzali sözlerine şöyle devam etmektedir: “Mutasavvıflar arasında bir grup daha vardır ki onlar kıymetli fotayı parça parça yapıp parçalarını renkli iplikle dikmeyi âdet edinmişlerdir. Bu grubun ahmaklığı, bütün mağrurların (aldananların) ahmaklığından daha açıktır. Zira bu mağrurlar zâhirde bile gûnahtan sakınmazlar, bâtına ise hiç önem vermezler”¹³⁹ diyerek apaçık riyaya düştüklerini belirtmiştir.

Gazzâli, eserinde mutasavvıflar içinde bir grup daha vardır ki onlar “marifet ilmini, hakkın müşahedesini, makam ve halleri aşarak her an Allah’ı müşahade ettiklerini ve Hakk’ın yakınlığına ulaştıklarını iddia ediyorlar. Hâlbuki onlar bu emirleri sadece lafız ve isimleriyle tanıyorlar”¹⁴⁰ demek suretiyle yapılan şeklî uygulamaları eleştirmiştir.

Gazzâli; dönemindeki mutasavvıfların çoğunun aldandığını, gerçek sûfilîğin yok olduğunu belirtir. Onların aldanma sebepleri ise şekilciliği benimsemeleri yüzündendir. Onlar kılık kıyafet olarak sûfilere benzediklerinde her şeyin hallolabileceğini zannederler, hâlbuki yanılmışlardır. Bazı âbid, zâhid ve mutasavvıflar söz konusu davranışlarını zoraki, üstün körü ve gösteriş için yapmaktadırlar. Böylece onlar kendilerini aldatmaktan ileriye gidememişlerdir.

Gazzâli; mutasavvıfların içindeki bazı grupların yaptığı davranışların yanlışlığına temas etmiş, onların hakiki sûfi yaşantısıyla ilişkisinin bulunmadığını düşünmüştür. Gerçek sûfilîğin hâl ile olacağını vurgulayarak dönemindeki sûfilerin davranışlarını eleştirmiştir.

Gazzâli’nin o dönemde eleştirdiği bir başka grup ise şeriatın sergisini katlayıp düren, ahkâmı tamamen bir kenara iten, helal ile haramı aynı seviyede gören

¹³⁷ Gazzâli, *İhyâu Ulumi’id-Dîn*, s. 813

¹³⁸ *Age*, c.3, s. 814

¹³⁹ *Age*, s. 814

¹⁴⁰ *Age*, c. 3, s. 814

İbâhilerdir.¹⁴¹ Bu taifeyi son bölümde detaylı bir şekilde ele alacağımız için burada sadece Gazzâli'nin eleştirdiği grubun ismini zikretmekle yetindik.

Gazzâli eserinde aldananları; marifet ilmi hakkında aldananlar, güzel ahlâk ve tevâzu hakkında aldananlar, makamlar ve haller konusunda aldananlar, helal rızık konusunda aldananlar¹⁴² şeklinde kategorize ederek tenkide tâbi tutar.

Gazzâli, eserinin üçüncü bölümünde de sıklıkla içe dönük eleştirilere yer vermiştir. O, bir taraftan sahte sûfilere karşı tasavvufu savunma gayretini taşıırken bir taraftan da bu tür hatalara düşebilecek sûfileri uyarmaya çalışmıştır.

“Sûfiler her zaman aynı şekilde düşünmüş, aynı şeyleri söylemişlerdir” görüşü tasavvuf için yanlış bir kanıdır.¹⁴³ Bazı meselelerin farklı bakış açılarıyla tartışıldığını ve sûfilerin birbirleriyle ilgili kanaatlerinin değişik olduğunu vurgulamak adına şu örneği zikretmenin yeterli olacağı kanaatindeyiz:

“Hallâc-ı Mansur nasıl bir sûfidir?” diye sûfilere sorulduğunda sûfiler, Hallâc-ı Mansur'u şathiyeleri açısından değerlendirirken birbirlerinden farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Buna göre Kuşeyrî eserlerinde Hallâc'ın şathiyelerine yer vermemekle birlikte “Hallâc mülhid ve zındık değildir.” demektedir. Sûfilerin bazıları “Hallâc merduttur” demişlerdir. Diğer bir görüşte ise sûfiler “Hallâc görüşlerinde isabet etmiştir” demek suretiyle Hallâc-ı Mansur'u desteklemişlerdir. Cüneyd-i Bağdâdî ise, Hallâc hakkında bir hüküm vermekten sakınıp¹⁴⁴ bir nevi hakkındaki kesin hükmü Allah'a bırakmıştır.

Sûfilerin Hallâc-ı Mansur hakkında söyledikleri sûfilerin her zaman aynı şeyi düşünmediğini bize göstermiştir. Sorulan sorulara farklı cevaplar verilmesi, verilen cevaplara ilaveler yapılması tasavvufta olağan bir durum kabul edilmiştir.

Hallâc örneğinde olduğu gibi tasavvufta pek çok konuda sûfiler, İslam dışı olarak gördükleri yorum ve düşünceleri eleştirip onları değerlendirmişlerdir. “Tasavvufu kendi emelleri için kullananları yine ilk başta sûfiler tenkit etmişlerdir” diyebiliriz.

¹⁴¹ Gazzâli, *İhyâu Ulumi'id-Dîn*, c. 3, s. 814

¹⁴² *Age*, s. 814-816

¹⁴³ Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, s. 9

¹⁴⁴ Ahmet Cahid Haksever, “Varoluşsal Kendinden Geçme ve Yansımaları: İmam-ı Rabbânî'nin Şathiyye Anlayışı Örneği” *GÜÇİFD*, 2004, c. 3, S. 5, s. 112

Gönlün sınır tanımaz dünyasında yaşanan nüktelerle, dinin esasları arasındaki hassas dengeyi gözeten sûfiler, bu konuda meslektaşlarını ikaz etmişler, dengeyi bozanların dikkatlerini çekmişler, konuyu iyi bir mümin olma noktasında yoğunlaştırmak istemişlerdir.¹⁴⁵ Sûfilîği İslam'ın savunucusu olarak gören hakiki sûfilerin, dinin hükümlerini ihlal edenleri gördüklerinde onları şeriat çizgisinde tutmak için eleştirmekten kaçınmadıklarını söylemek mümkündür.

---

¹⁴⁵ Mustafa Kara, "Sûfilerin Tenkitleri ve Tasavvufu İhya Faaliyetleri", *Vefatının 10. Yılında Mehmed Zâhid Kotku ve Tasavvuf Sempozyumu*, İstanbul 10-11 Kasım 1991, s. 67

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI, HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı

Bir kimsenin hayatı, ailesi ve çevresiyle ilgili birinci elden bilgi almak, araştırmannın referans değerini artırmaktadır. Birinci elden ulaşılan kaynaklar, ikinci elden ulaşılan kaynaklara göre olayı ve olayın geçtiği dönemin şartlarını daha iyi yansıttığı için araştırmannın doğruluğu ve geçerliliği üzerinde etkili olmaktadır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın hayatına dair Mârifetnâme önemli bilgiler vermektedir.¹⁴⁶ Biz de Mârifetnâme ve diğer eserler çerçevesinde İbrahim Hakkı'nın hayatını genel hatlarıyla sunmaya çalışacağız.

İbrahim Hakkı'nın babası, Derviş Osman Hasanî'dir. (ö. 1720)¹⁴⁷ Derviş Osman Efendi, aralıklarla otuz yıl süren¹⁴⁸ iyi eğitim almış bir kişidir.¹⁴⁹

İbrahim Hakkı, vermiş olduğu bilgilerde Osman Efendi'yi "Hakîrullah" ve "İlm ü hayâ" sahibi bir kişi olarak tanıtmaktadır.¹⁵⁰

İbrahim Hakkı'nın annesi ise Hasankale'nin "Kındığı" köyünden¹⁵¹ ve Sâdât-i Kirâm'dan¹⁵² Şeyhoğlu Dede Mahmûd'un kızı Şerife Hanife Hatun'dur. Şerife Hanife Hatun'un soyu Hz. Hasan'ın vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır.¹⁵³ Dolayısıyla İbrahim Hakkı, anne tarafından Şerif'tir.

---

¹⁴⁶ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, sad., Cafer Durmuş ve Kerim Kara, Erkam Yay., İstanbul 2011, c. 1, s. 13

¹⁴⁷ Lütfi Göker, "Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme", Diyanet Der., 1978, c. 17, S. 2, s. 95

¹⁴⁸ Mustafa Çağrı, "İbrahim Hakkı Erzûrûmî", DİA, TDVY., İstanbul 1994, c. 21, s. 305

¹⁴⁹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, Çev., Durali Yılmaz, Kilim Matbacılık, Y.Y. 2003, s. 5

¹⁵⁰ Çağrı, *agm*, s. 305

¹⁵¹ İbrahim Hakkı, *age*, s. 5

¹⁵² Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1961, s. 10-11

¹⁵³ İbrahim Hakkı, *age*, s. 5.

İbrahim Hakkı, H. 1115'te (M. 18 Mayıs 1703)¹⁵⁴ Erzurum'un Hasankale İlçesi'nin Nef'i Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir.¹⁵⁵ Dünyaya gelişini İbrahim Hakkı daha sonra eserlerinde şu beyitle dile getirmiştir:

“Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahar

Kal'â-yı Ahsen'de İbrahim Hakkı doğdu zar”¹⁵⁶

İbrahim Hakkı'nın ismini annesi Hanife Hanım'ın koyduğu¹⁵⁷ söylene de ona bu ismi babası Osman Efendi'nin, istihare neticesinde verdiği bilinmektedir. Osman Efendi, sıdk ile istihareye yatmış, uyanıncaya kadar hayırlı rüyalar görmüş, hayırla müjdelenmiş ve gördüğü rüya üzerine çocuğuna İbrahim Hakkı ismini vermiştir.¹⁵⁸

Osman Efendi, İbrahim Hakkı'nın doğumundan kısa bir süre önce babası Molla Bekir'in ölümüyle biraz sarsılmış ve rûhî bunalımlar yaşamaya başlamıştır.¹⁵⁹ Osman Efendi'nin her sene bir evladının doğup birkaç ay sonra evladının boğmacadan ölmesi üzerine rûhî sıkıntıları daha da artmıştır.¹⁶⁰

Nihayet Osman Efendi'nin kederi İbrahim Hakkı'nın doğumuyla azalmış olsa da iç bunalımı tamamen geçmemiştir. O, kâmil bir mürşit bulup ona intisap ederek rahatlamak istemiştir.¹⁶¹

Osman Efendi; Hasankale'de kaldığı sürede devrinin ünlü âlimleri arasında kabul edilen Karaşeyhoğlu İbrahim Efendi'den sarf, nahîv, fıkıh, hadis, tefsir, ferâiz, akâid gibi dini ilimleri okuyarak temel bilgilerini tamamlamıştır.¹⁶²

İlk eğitimini Hasankale'de alan Osman Efendi, hocası Karaşeyhoğlu İbrahim Efendi'nin de uygun görmesiyle seyahat etmek ve bir mürşit-i kâmil bulmak amacıyla ilçeden ayrılıp 1705 yılında Erzurum'a gelmiştir.¹⁶³

¹⁵⁴ Çağrıncı, Çağrıncı, “İbrahim Hakkı Erzûrûmî”, s. 305

¹⁵⁵ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, s. 8

¹⁵⁶ Âmil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim hakkı*, Sevinç Matbaası, Ankara 1988, s. 1

¹⁵⁷ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 1, s.14

¹⁵⁸ Revnakoğlu, *age*, s. 9

¹⁵⁹ Çağrıncı, *age*, s. 305

¹⁶⁰ Revnakoğlu, *age*, s.11

¹⁶¹ Perihan Gökpınar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde Tasavvufî Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 22

¹⁶² Göker, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme”, s. 96

¹⁶³ İbrahim Hakkı, *age*, c. 1, s. 19

Bundan sonraki hayatını Erzurum’da sürdüren Osman Efendi, burada da yörenin ileri gelen ilim ve tasavvuf erbabıyla tanışmıştır.¹⁶⁴

Osman Efendi, Erzurum’da Habib Efendi’den tasavvuf eğitimi almış ve bu eğitimini tamamlamıştır.¹⁶⁵ Tasavvuf eğitimini tamamlaması sebebiyle Osman Efendi “Derviş” olarak anılmıştır. Osman Efendi’nin Erzurum’daki hayatı ise Habib Efendi’nin Mehdi Mahallesi’nde yaptırdığı câmide imam-hatiplik mesleğini îfa etmekle geçmiştir.¹⁶⁶

Osman Efendi’den “Şeyh Osman Efendi” diye de bahsedildiğini görmekteyiz.¹⁶⁷ Ancak Osman Efendi’ye ait herhangi bir icâzetnâmeye rastlayamadık.

Osman Efendi’nin Hasankale’den Erzurum’a yerleşmesi İbrahim Hakkı’nın da Erzurum’da ikamet etmesine vesile olmuştur. İbrahim Hakkı’nın ilim tarihinde “Erzurumlu Hakkı” diye anılmasına sebep bu olaydır.¹⁶⁸ Osman Efendi Erzurum’da beş seneden fazla kalmıştır.¹⁶⁹

Şerife Hanife Hatun’un vefatı ve aynı zamanda Osman Efendi’nin Hasankale’den Erzurum’a yaptığı yolculuk yılı 1705 olarak verilmektedir.¹⁷⁰ Hâlbuki tarihi veriler bize işin doğrusunu Şerife Hanife Hatun’un 1709 yılında vefat ettiğini göstermektedir. Kaynaklar; Şerife Hanife Hatun’un vefatını, Osman Efendi’nin Hasankale’den Erzurum’a yaptığı seyahatte değil; Siirt Tillo’ya 1709 yılında yaptığı seyahatte öldüğünü belirtmektedir.¹⁷¹ Kanaatimizce burada yapılan hata şudur: Osman Efendi’nin 1705 yılında Erzurum seyahati ile 1709 yılında Tillo’ya yaptığı seyahat karıştırılmıştır.

Osman Efendi zevcesi Şerife Hanife Hatun’u, İbrahim Hakkı altı yaşındayken 1709 senesinde kaybetmiştir.¹⁷² İbrahim Hakkı küçük yaşlarda öksüz kalmıştır.

---

¹⁶⁴ Çağrııcı, “İbrahim Hakkı Erzûrûmî”, s. 305

¹⁶⁵ Mehmet Kazar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, *AÜİFD*, 2001, S. 16, s.334

¹⁶⁶ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, C. 1, s.19

¹⁶⁷ *Age*, c.1, s.20

¹⁶⁸ Göker, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme”, s. 96

¹⁶⁹ İbrahim Hakkı, *age*, c. 1, s.20

¹⁷⁰ Gökpinar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Marifetname’sinde Tasavvufî Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi), s. 22

¹⁷¹ Göker, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme”, s. 96; Çağrııcı 2, “İbrahim Hakkı Erzûrûmî”, s. 305;

¹⁷² Numan Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, Tokar Yay., Erzurum 2002, s. 20

Osman Efendi'nin Tillo'ya gitme hazırlıklarını tamamladığında eşi Şerife Hanife Hatun'un vefatı üzerine O, bu düşüncesinde bir yıla yakın kararsız kalmıştır. Bir gece istihareye yatmış ve rüyasında kendisini Muharrem ayının ilk cuma gecesi dünyayı ve dünyalığı terk etmiş, muhabbetullah adına aradığını bulma emrini alırken görmüştür. Bunun üzerine Osman Efendi, küçük oğlu İbrahim Hakkı'yı kardeşlerine bırakıp Eyüp Efendi ile 1710 yılında yolculuğa çıkmıştır.¹⁷³

Osman Efendi'nin, Erzurum'dan ayrılıp Tillo'ya hangi amaçla gittiği konusunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur:

O'nun Erzurum'da kaldığı süre zarfında mürşit aradığı ve kendisine rehber olacak mürşidi bulamadığı için Tillo'ya gittiği,¹⁷⁴ edindiği bilginin yetersiz olduğunu düşünen Osman Efendi'nin çevresinde üne sahip olan İsmail Fakîrullah'a mürit olmak istediği,¹⁷⁵ hac yapmak maksadıyla Erzurum'dan ayrılıp yolda bir vesileyle Tillo'ya uğradığı¹⁷⁶ kaynaklarda belirtilmektedir.

Bir diğer rivâyete göre; Osman Efendi yol arkadaşı Eyüp Efendi ile birlikte önce Bitlis tarafına gitmiştir. Oradan da hac için Siirt tarafına yönelmiştir. Siirt yakınlarındaki Tillo adıyla bilinen bir köyde Şeyh İsmail Fakirullah adını duyup ziyaretine gitmek istemiştir.¹⁷⁷ Dolayısıyla Osman Efendi, evinden çıkarken Şeyh İsmail Efendi'den habersizdir.

Osman Efendi'nin uzun süredir hissettiği rûhî rahatsızlığı şeyhinin varlığı ile geçmiştir. O, sekiz yıldır aradığı şeyhini bulmuştur.¹⁷⁸ Osman Efendi ve yol arkadaşı, Şeyh Fakîrullah Hazretleri'ne intisap edip orada kalmışlardır. İlerleyen zaman diliminde ise Osman Efendi, İsmail Fakîrullah'nın tekkesinin "Reisü'l-huddâm"ı yani "hizmette bulunan vazifelilerin ileri gelenlerinden" olma şerefini kazanmıştır.¹⁷⁹ Osman Efendi şeyhine intisap edip yıllardır aradığı huzura burada kavuşmuş ve O'nun yanına yerleşmiştir. Osman Efendi'nin huzura ermek için çıktığı hac yolculuğu Şeyh İsmail Fakîrullah'ın yanında hacca gitmeden son bulmuştur.

---

¹⁷³ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 1, s. 22

¹⁷⁴ Kazar, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", s. 334

¹⁷⁵ Göker, "Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme", s. 96

¹⁷⁶ Çağrıncı, "*İbrahim Hakkı Erzûrûmî*", s. 305

¹⁷⁷ Kulekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 22

¹⁷⁸ Gökpinar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde Tasavvufî Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi), s. 22; Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim hakkı*, s. 2

¹⁷⁹ İbrahim Hakkı, *age.*, c. 1, s. 22

Osman Efendi ve Eyüp Efendi'nin Tillo'ya yerleşmesinden bir yıl sonra İbrahim Hakkı'nın amcası Şeyh Ali, İbrahim Hakkı'yı alıp babasının yanına, Tillo'ya getirmiştir. İbrahim Hakkı da Şeyh Fakîrullah'a mürid olmuştur.¹⁸⁰ Böylece İbrahim Hakkı'nın tasavvufî hayatı başlamıştır.

İbrahim Hakkı, İsmail Fakirullah'ı şöyle tanıtmaktadır: O, 1656 yılında doğmuştur. Arap asıllı olup Şafi Mezhebi'ndendir. İbrahim Hakkı, şeyhinin helâl kazanca son derece dikkat ettiğini, bu amaçla tarlasını bile kendisinin ektiğini nakletmektedir.¹⁸¹ İbrahim Hakkı'ya göre; “o, geceleri uyumaz, gündüzleri de oruç tutardı.”¹⁸²

İbrahim Hakkı'nın ifadeleriyle İsmail Fakîrullah, birbirinden güzel sıfatlarla donanmıştır. O; tevekkül, tefviz, teslimiyet, sabır, rızâ ve ihlas ile doğruluk, safâ, kalbi Allah'tan gayrısından temizleme (tahlîye etme) Hz. Mevlâ ile beraber olma, Hakk'a ibadet etme, şükür, emre itaat, nefse muhalefet, salihlerle beraber olma, misafire ikram, vefa gibi birçok sıfata sahiptir.¹⁸³

İsmail Fakîrullah, günlük hayatında dualara, tesbihatlara çok önem verir, ibadetlerine devam ederdi. Daima yumuşak huylu bir kimseydi. Sorulduğunda cevap verir, sorulmadığında sükût halini korurdu. Yüzünü sürekli kibleye dönerek otururdu. bid'atlardan kaçınır, Sünnet-i seniyyelere ihtimam gösterirdi. Beş vakit namazı kendi hücreinde cemaatle eda ederdi. Elbise de genellikle beyaz ve yeşili tercih ederdi.¹⁸⁴

Çocuk yaşta olan İbrahim Hakkı şeyhini görünce Onun cezbisine kapılmıştır. İbrahim Hakkı Şeyhi ile ilk karşılaşmalarını şöyle anlatmıştır:¹⁸⁵

“Allah'ın hikmeti ile o azizin dîdârı, bana tanış geldi. Hemen o demde dîdârının cezbesiyle gönlümü aldı. Aklımın erdiği kadar onun güzelliğine, söyleyişine, ahlâk ve kemâline hayran olup kaldım.”¹⁸⁶

İbrahim Hakkı bu hayran oluşu ise şu dizelerle aktarmıştır:

¹⁸⁰ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 5

¹⁸¹ Hayrani Altıntaş, “Fakîrullah”, DİA, TDVY, İstanbul 1995, c. 12, s. 132; Gökpinar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Tasavvufî Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi), s. 25

¹⁸² Hayrani Altıntaş, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, Cimtay Matbaası, İstanbul 1981, s. 27

¹⁸³ İbrahim Hakkı, *age*, c. 3 s. 427

¹⁸⁴ Gökpinar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde Tasavvufî Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi), s. 25

¹⁸⁵ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim hakkı*, s. 2

¹⁸⁶ Gökpinar, *age*, s. 22

Sen ‘ayn-ı ‘iyânımsın, yârim de sen ey rûhî

Bel rûh-ı revânımsın, yârim de sen ey rûhî

Günümüz Türkçesiyle:

Sen gözümün nurusun, yârim de sen Ey Ruhum!

Hatta akan ruhumsun, yârim de sen Ey Ruhum!¹⁸⁷

İbrahim Hakkı, bu görüşmeden sonra kendinde bir hal sezmiştir. Kalbinden dudağına dökülen ilk söz “es-selamü aleyke yâ rûhî (Ey benim ruhum; sana selam olsun)” sözü olmuştur.¹⁸⁸

İbrahim Hakkı Tillo’da babasından ayrılmamıştır. Osman Efendi, hocası İsmail Fakîrullah’ın kendisi için yaptırdığı hüccesine evladını da alarak ona ilim öğretmiştir. Böylece İbrahim Hakkı hem İsmail Fakîrullah’ın hem de babasının ilim ve irfanından faydalanmıştır.¹⁸⁹ İbrahim Hakkı’nın Tillo’daki hayatı Osman Efendi’nin ölümüne kadar devam etmiştir. Babası 1720 yılında vefat etmiştir.¹⁹⁰ Babasının vefatına çok üzülen İbrahim Hakkı onun ölümünü şu şekilde anlatmaktadır: “Benim en yakınım, anam-babam, sırdaşım, dert ortağım, oda arkadaşım, garip yoldaşım Osman Efendi cuma gecesi bu dünyadan ahirete irtihal etmiştir.”¹⁹¹

Altı yaşında annesiz kalan İbrahim Hakkı, on yedi yaşında da babasız kalmıştır. İbrahim Hakkı babasının ölümünden sonra bir müddet daha şeyhine hizmete devam etmiştir.¹⁹² O, şeyhine karşı büyük bir sevgi ve saygı duymuştur. Şeyhinin kendisine verdiği eğitim ve bilgiler sayesinde kıymetli eserler verebildiğini söylemiştir.¹⁹³

İbrahim Hakkı babasının ölümünden sonra 1720 yılında Tillo’dan Erzurum’a, amcalarının yanına dönmüştür.¹⁹⁴

İbrahim Hakkı’nın Molla Mehmed, Ali Çelebi ve Mahmud adlarında üç amcası vardır. İbrahim Hakkı, büyük amcasının yanında kalmıştır.¹⁹⁵ Amcaları, İbrahim

¹⁸⁷ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 3, s. 457

¹⁸⁸ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, s. 23

¹⁸⁹ Çağrı, “*İbrahim Hakkı Erzûrûmî*”, s. 305

¹⁹⁰ Kazar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, s. 336

¹⁹¹ İbrahim Hakkı, *age*, c. 3, s. 465

¹⁹² Kazar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği ve Eserleri”, s. 336

¹⁹³ Altıntaş, *Mârifetnâme’de Tasavvuf*, s. 29

¹⁹⁴ Kazar, *agm*, s. 336

¹⁹⁵ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim hakkı*, s. 3

Hakkı'dan yalnız ilim talep etmesini, O'nun okumasını istemişlerdir. İbrahim Hakkı da amcalarının bu isteğini Erzurum'da kaldığı süre zarfında hiç sekteye uğratmadan yerine getirmiştir.¹⁹⁶

İbrahim Hakkı, Erzurum Müftüsü Hazık Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri almıştır.¹⁹⁷ Bunun dışında tahsil yaptığı medreseler ve ders okuduğu hocalar hakkında elimizde detaylı bilgi bulunmamaktadır.¹⁹⁸

İbrahim Hakkı Erzurum'da sekiz yıl kaldıktan sonra şeyhinin ayrılığına daha fazla dayanamayarak ikinci kez 1728 yılında Tillo'ya gitmiş ve şeyhinin babası için yaptırdığı hücreye tekrar yerleşmiştir.¹⁹⁹ Bir kez daha başlayan müritlik dönemi şeyhinin ölümüne kadar devam etmiştir.²⁰⁰

İbrahim Hakkı'nın teselli bulacağı sadece şeyhi İsmail Fakîrullah kalmıştır.²⁰¹ İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin 54 yaşındayken 1757 yılında öldüğüne dair rivayetler bulunsa da²⁰² İbrahim Hakkı, şeyhinin ölümünü şöyle anlatmıştır: “O azizin yaşı sekseni geçip H. 1147 (M. 1734)'de vefat etti.”²⁰³

İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin ölüm yılı konusunda farklı rivayetler olsa da doğrusu kanaatimizce İbrahim Hakkı'nın kendi eserinde verdiği bilgi, 1734 yılıdır. Çünkü İbrahim Hakkı eserinde hocası için müstakil bir bölüm yazmıştır. İbrahim Hakkı, şeyhi hakkındaki bilgiyi bu bölümde okuyucularına aktarmıştır.²⁰⁴ İsmail Fakîrullah hakkındaki en sağlam bilgiyi onu yakinen tanıyan İbrahim Hakkı'dan almak mümkündür. O yüzden biz de vefat tarihi konusunda İbrahim Hakkı'nın vermiş olduğu rivayeti tercih ettik.

İbrahim Hakkı, şeyhinin ölümünden sonra da Ona hürmete devam etmiştir. “Şeyhi ve mürşidi İsmail Fakîrullah” için Tillo'da inşa ettirdiği türbe, hocasına gösterdiği hürmetin en somut örneğidir. 22 Mart Nevruz Günü'nde sabahleyin güneşin ilk ışıkları dağın tepesindeki pencereden geçerek türbenin giriş kısmındaki kuleye

---

¹⁹⁶ Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı, Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 23

¹⁹⁷ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 5

¹⁹⁸ Külekçi, *age*, s. 23

¹⁹⁹ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, s. 3

²⁰⁰ Kazar, *agm*, s. 336

²⁰¹ Göker “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme”, s. 96

²⁰² *Agm*, s. 96

²⁰³ İbrahim Hakkı, *age*, c. 3, s. 482

²⁰⁴ *Age*, c. 3, ss. 419-484

yerleştirilmiş prizmaya ve oradan da türbenin tepesindeki kubbenin penceresine aksedip bir mercek vasıtasıyla İsmail Fakîrullah'ın mezar taşının başucuna düşmektedir.²⁰⁵

Böylece senenin belli günlerinde güneşin ilk ışıkları hocasının mekânını aydınlatmış olmaktadır. Hocasının defnedildiği türbeye astronomi ilmini kullanarak güneş ışınlarını yansıtması Onun, hocasına duyduğu sevgiyi ve çok yönlü bir islam âlimi olduğunu göstermektedir.

İbrahim Hakkı, Tillo'daki işlerini tamamladıktan sonra Erzurum'a geri dönmüştür. Erzurum'a geldiği zaman babasının da imamlık yaptığı Habib Efendi Camii'nde imam-hatiplik görevini ifa etmiştir. Otuz üç yaşında Firdevs Hanım ile evlenmiştir.²⁰⁶

İbrahim Hakkı, imam-hatiplik görevini ifa ettiği dönemde 1738'de hac vazifesini yerine getirmek üzere Mekke'ye gitmiştir.²⁰⁷ 1742 yılında Hüseyin Bey'in kızı Fatma Hanım ile ikinci evliliğini yapmıştır. İbrahim Hakkı'nın bu hanımından olan çocukları yaşamamıştır. Yine aynı yıl Hasankale'ye yerleşen İbrahim Hakkı kendisine üçüncü eş olarak Belkız Hanım'ı almıştır. Bundan üç yıl sonra 1745'te dördüncü eş olarak Züleyha Hanımla evlenmiştir.²⁰⁸

İbrahim Hakkı'nın bu hanımından Osman Nedim adlı oğlu dünyaya gelmiştir. İbrahim Hakkı'nın eşlerinden ilk ikisi Erzurum'da diğerleri ise Hasankale'de ikamet etmişlerdir. İbrahim Hakkı kışı Erzurum'da, yazı ise Hasankale'de geçirmiştir.²⁰⁹ Daha sonra İbrahim Hakkı, uzun süren İstanbul seyahatine çıkmıştır. 1747 yılından itibaren Sultan Mahmud tarafından bir fermanla Erzurum'daki Abdurrahman Gazi Vakfi'nin defterdarlığına tayin edilmiştir.²¹⁰

İbrahim Hakkı babadan kalan Habib Efendi Camii'ndeki imamlık görevini bu süre zarfında oğlu İsmail Fehim'e bırakmıştır. İstanbul seyahatinin ardından 1755 yılına

²⁰⁵ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 3, s. 40

²⁰⁶ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim hakkı*, s. 3

²⁰⁷ Kazar, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", s. 336

²⁰⁸ Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma-İnceleme Yazısı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992, s. 23

²⁰⁹ Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 24

²¹⁰ İbrahim Hakkı, *age*, s. 5

kadar Erzurum’da kalan İbrahim Hakkı, yanına hocası Sarı Gümrükçü Derviş Efendi’yi de alarak araştırma yapmak için tekrar İstanbul’a gitmiştir.²¹¹

İstanbul’daki araştırma ve incelemelerini bitirdikten sonra Erzurum’a dönen İbrahim Hakkı bilgi ve birikimiyle eserler yazmaya başlamıştır. İbrahim Hakkı, Mârifetnâme adlı eserini 1757’de Hasankale’ye çekilerek tamamlamıştır.²¹²

1760 yılında Sultan III. Mustafa (1757-1774) tarafından Erzurum’daki Abdurahman Gazi Vakfı Zâviyedarlığı yenilenmiştir. Bu sürede İbrahim Hakkı bir müddet Hasankale’de talebe okutmuştur. Daha sonra gönlüne şeyhinin mezarını ziyaret etmek düşünce 1763 yılında Tillo’ya gitmiştir.²¹³

İbrahim Hakkı Tillo’da bulunduğu yıllarda yani 1764 ve 1768 yıllarında olmak üzere ikinci ve üçüncü haccını edâ ederek toplam üç defa hacca gitmiştir. Bu sırada birçok âlimle görüşmüştür.²¹⁴

İbrahim Hakkı hac dönüşü Hasankale’de Belkis Hanım ve Oğlu Muhammed Şakir ile bir müddet ikamet etmiştir. Bu süreyi talebe yetiştirmekle geçirmiştir. Son defa olmak üzere 1771 yılında Tillo’ya gitmiştir.²¹⁵ İbrahim Hakkı bundan sonra Tillo’da ikâmet etmiş, 1775’ten sonra rahatsızlanmıştır. Onun bu hali altı ay sürmüştür. Mevlâna’nın “Şeb-i ârus” dediği ölüm gününe İbrahim Hakkı “iyd-i ekber” demektedir.

Halk ölüm sandığı hoş vuslat imiş ey Hakkı

İyd-i ekberdir o, sanma ki memâtım geldi

Yetmiş beş yaşına gelmiş olan İbrahim Hakkı ölümün kendisine yaklaştığını hissetmiştir. Bir gün bir gece süren rahatsızlığından sonra 22 Haziran 1780’de iyd-i ekbere ulaşmıştır.²¹⁶

1.2. İbrahim Hakkı’nın Eserleri

İbrahim Hakkı, “Rabb’i tanımak için önce kendini tanımanın gerekliliğine” inanmıştır. Bu doğrultuda farklı ilimlerin bilinmesine ihtiyaç olduğunu söylemiştir. İlmî

²¹¹ Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 25

²¹² Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim hakkı*, s. 5; Kazar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, s. 337; İbrahim Hakkı, *age*, c. 1, s. 38

²¹³ Külekçi, *age*, s. 25

²¹⁴ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 6

²¹⁵ Külekçi, *age*, s. 26

²¹⁶ İbrahim Hakkı, *age*, s. 6; Çağrıncı, “*İbrahim Hakkı Erzûrûmî*”, s. 309

hayatı boyunca da birçok konuda eserler kaleme almıştır. Ancak İbrahim Hakkı'nın Ma'rifetü'n-nefs içerikli konulara yönelmesi sebebiyle tasavvufa ağırlık verdiği söylenebilir.²¹⁷

İbrahim Hakkı'nın eserlerini kaleme alırken iki önemli hususu göz önünde bulundurduğu söylenebilir: Allah'ı tanımak ve eserlerini çocuklarına, yakınlarına ithâfetmek.²¹⁸

İbrahim Hakkı eserlerinde üç farklı dil kullanmıştır. Bu diller Türkçe, Farsça ve Arapçadır. Ancak en önemli eseri Mârifetname'yi Türkçe kaleme almıştır.²¹⁹

Eserlerinin sayısı hakkında kaynakları incelediğimizde birbirini tutmayan rakamlar göze çarpmaktadır. Bazı kaynaklar; Onun telifâtını otuz iki,²²⁰ bazısı otuz dokuz,²²¹ bazısı elli²²² ve hatta elli dört²²³ olduğunu söylemektedir.

İbrahim Hakkı'nın eserlerinin sayısı hakkında farklı rivayetler olsa da kendini ilme adayan ilim adamı olması sebebiyle çok fazla eser yazabileceği genel bir yorumdur. Müellifin bizzat kendisi İnsâniyye'nin sonunda yazdığı bir makalede beşi “usûl”, onu “furû” derecede toplamda on beş kitap yazdığını söylemiştir.²²⁴

Fâkîri der ki te'lifatımız on beş kitap olmuş

Usûlü beş furû' adlarıyla on hesab olmuştur²²⁵

Bununla birlikte İbrahim Hakkı'ya ait olabilecek kitapların tamamı hakkında bilgi edinilmek isteniyorsa İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu'nun yazdıkları Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası adlı kitaba başvurmak mümkündür.

İbrahim Hakkı'nın külliyatının sayısının farklı verilmesinin sebebi O, eserlerini kaleme alırken küçük risalelerini büyük çaptaki kitaplarının içine tekrar almasıdır. İbrahim

---

²¹⁷ Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma-İnceleme Yazısı*, s. 31

²¹⁸ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim hakkı*, s. 26

²¹⁹ Çağrıncı, “*İbrahim Hakkı Erzûrûmî*”, s. 309

²²⁰ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 1, s. 60

²²¹ İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977, s. 6

²²² Çelebioğlu, *age.*, s. 23

²²³ İbrahim Hakkı, *age.*, c. 1, s. 60

²²⁴ Kazar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, *AÜİFD*, s. 342

²²⁵ İbrahim Hakkı, *age.*, c. 1, s. 60

Hakkı böylece küçük risalelerini müstakil bir eser olarak değerlendirmemiştir.²²⁶ Onun bu yolu takip etmesi külliyâtında rakamsal değişikliğe neden olmuştur.

İbrahim Hakkı; 1754 yılından 1764'e kadar yazmış olduğu Divân, Mârifetnâme, İrfâniye, İnsâniye, Mecmuâtü'l-me'âni'yi usûl olarak adlandırıp 1766'dan 1777 yılına kadar yazdığı on tane eseri de furû' diye isimlendirmiştir.²²⁷ İbrahim Hakkı, "usûl" diye isimlendirdiklerine aynı zamanda "ana eserler" ismini vermiştir.²²⁸

İbrahim Hakkı'nın "ana eserleri" bölümlerden oluşan, farklı konuları ihtiva etmektedir. Bazen de furû' eserlerini "ana eserlerinin" içinde tekrardan bir bölüm halinde okurlarına sunmuştur. İbrahim Hakkı, ana eserlerini Tillo'ya yerleşmeden önce kaleme almıştır.²²⁹

İbrahim Hakkı'nın diğer eserleri ise Tillo'da kaleme aldığı furû' eserleridir. Kendisi bunlara "yardımcı eserler" de demiştir. Bunlar on tanedir.²³⁰

İbrahim Hakkı kitaplarını usûl ve furû' diye kategorize ederek kitaplarının bir kaçını diğerlerinden içerik bakımından üstün tutmuştur. Biz de İbrahim Hakkı'nın kaleme aldığı on beş eser hakkında bilgi vereceğiz. İbrahim Hakkı'nın usûl diye isimlendirdiği eserler şunlardır:

1.2.1. Dîvan

İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'den sonra tanınmış en meşhur eseridir. Bu eser; Dîvân-ı İbrahim Hakkı, Divân-ı İlahiyat veya Dîvân-ı İlâhinâme adlarıyla da anıla gelmiştir.²³¹

İbrahim Hakkı, Divan'ı 1755'te²³² Erzurum'da²³³ oğlu İsmail Fehim için Türkçe kaleme almıştır.²³⁴ Eser, 1847 yılında Mehmet Said tarafından bastırılmıştır.²³⁵

²²⁶ Çağrı, "İbrahim Hakkı Erzûrûmî", s. 309

²²⁷ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme* c. 1, s. 60

²²⁸ Age, c.1, s. 9

²²⁹ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, s. 104

²³⁰ Age, s.104;

²³¹ İbrahim Hakkı, *age.*, c.1, s. 61

²³² Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim hakkı*, s. 26

²³³ Göker, "Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme", s. 102

²³⁴ Çağrı, *agm*, s. 309

²³⁵ Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma-İnceleme Yazısı*, s. 32

Bir nüshası Konya Mevlâna Müzesinde 2445 numarada, diğer bir nüshası da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İsmail Sencer Yazmalarının arasında 1851 numarada kayıtlıdır.²³⁶

İbrahim Hakkı içerisindeki gazelleri “İlahînâme veya Vahdetnâme” diye nitelendirmiştir. Bir nevi ön söz olan ilk şiirinde Divân’ın mahiyeti hakkında bilgiler vermiştir.²³⁷

Divân’ın tamamı 230 sayfa olup ilk otuz sayfası dua, diğerleri kaside, aşknâme ve naât bölümlerinden oluşmaktadır.²³⁸ Muhtevası bakımından incelendiğinde kasidelerin ardından dini-tasavvufi 366 gazel yer almaktadır.²³⁹ Divân, özellik açısından İbrahim Hakkı’nın Yunus tesirinde kaldığı izlemine veren bir çalışmadır.²⁴⁰

İlahîname, İbrahim Hakkı’nın akli putlaştırmaktan kurtulma çabası şeklinde düşünülebilir. Şair, mensur eserlerinde nazarî olarak aklın değerini yüceltmiş olsa da söz konusu şahsi görüşlerini manzum olarak aktarmaya gelince aklın yerine aşkı koyduğunu görürüz.²⁴¹

1.2.2. İrfâniye

İbrahim Hakkı’nın usûl olarak zikrettiği kitaplarının ikincisidir. 1761 yılında telif etmiştir.²⁴²

İrfâniyye, mensur tarzda kaleme alınmıştır. Tam adı Mecmûatü’l-važdâniye fi mârifeti’n-nefsi’r Rabbâniye’dir.²⁴³

İbrahim Hakkı, “men arafe nefsehü fekad arafe rabbehü (Nefsini bilen Rabb’ini bilir) rivayetini şerh etmek amacıyla yazmıştır.²⁴⁴

İrfaniyye Türkçe, Arapça ve Farsça kullanılarak kaleme alınmıştır. 495 sayfadır. Birinci bölüm 220 sayfaya kadar Arapça, ikinci bölüm 410 sayfaya kadar Farsça, geriye kalan bölüm ise Türkçedir.²⁴⁵

²³⁶ Göker, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme”, ss. 102-103

²³⁷ Kazar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, s. 343

²³⁸ Altıntaş, *Mârifetnâme’de Tasavvuf*, s. 32

²³⁹ Çağrııcı, “*İbrahim Hakkı Erzurumî*”, s. 309

²⁴⁰ Altıntaş, *age*, s. 32

²⁴¹ Ahmet Vural, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanı”, *Diyanet Aylık Der.*, Ankara Temmuz 2014, S. 283, s. 80

²⁴² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme* s. 93

²⁴³ Çağrııcı, *agm*, s. 310

²⁴⁴ Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 37

Tasavvufa dair elli dokuz konuyu ihtiva etmektedir. O'nun ilk bölümleri Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i şeriflerden oluşmuştur. Sonraki bölümlerinde ise büyük mutasavvıfların söz ve yazıları yer almaktadır. Özlü sözlerin yer aldığı bu bölüm Hz. Ali ile başlayıp Abdulkadir-i Geylâni ve diğer büyük sûfilerin kelimeleriyle devam etmiştir.²⁴⁶

İbrahim Hakkı; “hiç kimseyi ayıplama, hiç kimseye bir şey emretme, herkese şefkatle bak, hiç kimseden bir şey isteme ve geçici olan dış güzelliği bırakıp güzel ahlakla kalıcı olan iç güzelliğe yönel!”²⁴⁷ öğütleriyle kitabını sonlandırmıştır.

1.2.3. İnsaniye

İbrahim Hakkı'nın üçüncü usûl kitabıdır. Tam adı Mecmûatü'l-insaniye fi mârifeti'l-Vahdâniyye'dir. Müellif, saraydaki kütüphanede bulunduğu sırada kitapları gözden geçirerek İnsaniyye'yi oluşturmuştur. Eserini yüz kırk üç kitaptan derlemiştir.²⁴⁸

İbrahim Hakkı İnsaniyye'yi 1763 yılında İstanbul'da²⁴⁹ yazmıştır. İhtiva ettiği şiirler Arapça, Farsça ve Türkçe'den seçilmiş olup didaktik mahiyettedir.²⁵⁰

Eserin değeri hakkında İbrahim Hakkı şu beyiti söylemiştir:

Bu İhsaniyye'nin her beyti bir iklim-i hikmettir

Bu İhsaniyye'nin her harfi bir sırr-ı hakikattir.²⁵¹

Genel muhtevası Allah'ın birliğine ait şiirlerden oluşmaktadır. Bu şiirler kitabın tamamını yani 722 sayfayı kapsamaktadır. İlk bölümü on iki sayfadan oluşup Arapça yazılmıştır. İbrahim Hakkı, Şeyhi Fakîrullah için yazdığı Arapça şiirlere bu bölümde yer vermiştir.²⁵²

---

²⁴⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, s. 6

²⁴⁶ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, s. 113

²⁴⁷ Kazar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, s. 345

²⁴⁸ Çağrı, “İbrahim Hakkı Erzurûmî”, s. 310

²⁴⁹ Hayrani Altıntaş, “Büyük Türk Düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı- Görüşleri ve Eserleri”, *Diyanet Der.*, Mayıs-Haziran 1979, c. 18, S. 8, s. 150

²⁵⁰ Gökpinar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde Tasavvufî Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi), s. 39

²⁵¹ Esin Kahya, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *AÜİFD*, Ankara 1999, c. 40, s. 375

²⁵² Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma-İnceleme Yazısı*, s. 34.

İkinci bölüm Farsça şiirlerden oluşmuştur. Eserin en kapsamlı yeri burası olup 570 sayfa sürmektedir.²⁵³

Son bölüm Türkçedir. Bu bölüm Fuzûlî, Hamdullah Hamdi, Yazıcıoğlu Mehmed, Kemal Paşa-zâde, Yunus Emre, Taşcalı Yahya, Niyazi-i Mısırî, Cevrî, Hayreti, Süleyman Çelebi, Lamiî, Fehim, Hâkânî, Şâhidi, Nef'î, Nâbî, Sâbit, Hâzık, Bağdâdlı Ruhî'nin şiirlerinden oluşmaktadır. Aynı zamanda son bölümde kendi şiirlerine de yer vermiştir.²⁵⁴

1.2.4. Mecmuâtu'l-me'âni

İbrahim Hakkı'nın Erzurum'da yazdığı, "usûl" diye sınıflandırdığı eserlerin dördüncüsüdür. Bazı nüshalarında Mecmû'atü'l-Hakk adını taşımış olup 1765 yılında yazılmıştır.²⁵⁵

Mecmuâtu'l-me'âni'nin tek el nüshasının bulunduğu, onun da İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullohoğlu'nda olduğu söylenmektedir.²⁵⁶

Eser, manzum ve mensur kısımlardan oluşup bu bölümler Arapça, Farsça ve Türkçe kullanılarak yazılmıştır. İbrahim Hakkı, bu bölümlerde yaklaşık 55 kitaba atıfta bulunmuştur. İçinde bulunan bölümlerden biri 100 beyitin bulunduğu Tertibü'l-'ulûm'dur.²⁵⁷

Mecmuâtu'l-me'âni'nin diğer bölümleri ise şu şekildedir: Mecmuâtu'l-me'âni, Şifau's-sudûr, Uzletnâme, İkbálnâme, Vasiyetnâme, Ülfetü'l-kulûb, Tarik-i Nakşibendiyye, Hısnü'l-ârifin, Mir'atü'l-kevneyn, Kût-ı can, Nûş-ı cân, Tezkiretü'l-ahbâb fi Menakibi-l me'âni'dir.²⁵⁸

Eserde dinî ve tasavvufî şiirlerin yanında astronomiyle ilgili cep tahtasının kullanımı hakkında Türkçe bir bölüm, Kur'an tecvidine dair yine Türkçe bilgiler, Arapça, Farsça küçük bir sözlükle "Kavâid-i Farisiyye" başlıklı başka bir bölüm bulunmaktadır.²⁵⁹ Tevekkül, tefvîz, rızâ gibi muhtelif konulardan da bahsedilmiştir.²⁶⁰

²⁵³ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 6

²⁵⁴ Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 38

²⁵⁵ İbrahim Hakkı, *age*, c.1, s. 97

²⁵⁶ *Age*, s. 97

²⁵⁷ Kahya, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", s. 376

²⁵⁸ Altıntaş, "Büyük Türk Düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı- Görüşleri ve Eserleri", s. 150

²⁵⁹ Çağrı, "İbrahim Hakkı *Erzûrûmî*", s. 310.

²⁶⁰ Külekçi, *age*, s. 38

Erzurumlu İbrahim Hakkı, usûl diye tarif ettiği kitapları bölümlerden oluşturmuştur. Bölümler bazen risaleler bazen mektuplar bazen de şiirlerle genişletilmiştir. Bölümleri oluşturan mektup ve risaleler kimi zaman araştırmacılar tarafından müstakil bir eser olarak sayılsa da İbrahim Hakkı onları müstakil bir eser olarak kabul etmemiştir.

İbrahim Hakkı'nın bir diğer usûl eseri Marifetname'dir. Marifetnâme İbrahim Hakkı'nın usûl eserlerinin en önemlilerindedir. Mârifetnâme'ye dair bilgiye çalışmamızın son bölümü üçüncü bölümde yer vereceğiz.

Buraya kadar İbrahim Hakkı'nın usûl eserlerini anlatmış olup bundan sonraki bölümde furû' olarak değerlendirilen eserleri tanıtacağız.

1.2.5. Tuhfetü'l-Kirâm

“Büyüklerin hediyesi” anlamına gelmektedir.²⁶¹ İbrahim Hakkı'nın Tillo'ya gittikten sonra yazdığı furû' serisinin ilkidir. Müellif Tuhfetü'l kirâm'ı, Mecmûatü'l me'ânî'den yararlanarak Arapça ve Farsça kaleme almıştır. Eser, 1766²⁶² yılında yazılmış olup basılı bir nüshasıyla karşılaşılmamış,²⁶³ bu bilgilerin dışında elimizde yapıyla ilgili başka bir bilgi yoktur.

1.2.6. Nuhbetü'l-Kelâm

“Sözlerden seçkiler” anlamına gelmektedir. 1768 yılında müellifin ifadesiyle “seçmelerden meydana” getirilmiştir.²⁶⁴

Nuhbetü'l-keîâm'a, Mecmûatü'l me'ânî ve Mârifetnâme kaynaklık etmiştir. Nuhbetü'l-keîâm'ın mensur tarzda Arapça ve Farsça yazılmış olduğu söylene de²⁶⁵ İbrahim Hakkı'nın üç dil üzere yazması âdet olması sebebiyle bu çalışmasını da üç dilde yazdığı²⁶⁶ belirtilmiştir.

²⁶¹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c.1, s. 98

²⁶² Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 39

²⁶³ İbrahim Hakkı, *age*, C.1, s. 98

²⁶⁴ *Age*, c.1, s. 99

²⁶⁵ Külekçi, *age*, s.39

²⁶⁶ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, ss. 104 -105

1.2.7. Meşâriku'l-Yûh

1771 yılında İnsâniye'den esinlenerek kaleme almıştır.²⁶⁷ İçerik bakımından tasavvuf başta olmak üzere²⁶⁸ çeşitli konulara dair Farsça, Türkçe ve az sayıda Arapça manzumeden oluşan bir antolojidir.²⁶⁹

1.2.8. Sefine-i Rûh

Tam adı Sefinetü'r rûh min vâridati'l-fütûh'tur. 1773 yılında yazılmıştır.²⁷⁰ Mecmatü'l me'ani'den alıntılar yapılarak oluşturulmuştur.²⁷¹

Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler seçilerek kırk vâridât halinde düzenlenmiştir. Bir nüshasının Mesih İbrahimhakkıoğlu'nda olduğu²⁷² belirtilmiştir.

1.2.9. Kenzü'l-Fütûh

İbrahim Hakkı, İrfaniyye'den seçtiği müstakil beyitlerden meydana getirmiştir. 1774 yılında yazmıştır.²⁷³ Tasavvuf ve ahlâka dair manzum bir eserdir.²⁷⁴ Muhtevasında 80 beyit Arapça, geriye kalanlar ise Türkçedir.²⁷⁵

Yeni harflerle Kenzü'l-fütûh adıyla yayınlanmıştır. Yine yapılan araştırmaya göre Kenzü'l-fütûh'un gerek İstanbul gerek Anadolu'da üç el nüshası vardır.²⁷⁶ Arapça'dan Farsça ve Türkçe'ye tercüme şeklindedir. Bir nüshası Mesih İbrahim Hakkıoğlu'ndadır.²⁷⁷

Müellif, dua mahiyetindeki iki manzumede yapıtla ilgili bilgiler vermektedir:²⁷⁸

Ey Fâkîrî bin yirgirmi müfret oldu bu kitab

Sâl-i hicret seksen ü sekiz tedahüldür hesab

²⁶⁷ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, s. 106

²⁶⁸ Göker, "Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme", s. 103

²⁶⁹ Çağrıncı, "*İbrahim Hakkı Erzûrûmî*", s. 310; Kazar, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", s. 346

²⁷⁰ Kazar, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", s. 346

²⁷¹ Revnakoğlu, *age*, s. 106

²⁷² İbrahim Hakkı I, *Mârifetnâme*, c. 1, s. 99

²⁷³ *Age*, c. 1, s. 99

²⁷⁴ Revnakoğlu, *age*, s. 110

²⁷⁵ Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 39; Kazar, *agm*, s. 346; Göker, *agm*, s. 103

²⁷⁶ İbrahim Hakkı, *age*, c. 1, s. 100

²⁷⁷ Revnakoğlu, *age*, s. 110

²⁷⁸ Çağrıncı, *agm*, s. 310

Hakk'a hamd olsun Hasîb ü âline yüz bin selâm

Buldu "Kenzü'l-fütûh" ebyâtımız bunda hitâm²⁷⁹

İbrahim Hakkı'nın eserin sonundaki yazmış olduğu beyitle biz de onun hakkında malumata ulaşıyoruz. Onun, Fâkîrî mahlasını kullandığı, eserinin beyit sayısı bin yirmidir.

1.2.10. Defînetü'r-Rûh

1775 yılında yazılmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe olarak telif edilmiştir. Kaynağı Mecmuatü'l-me'âni'dir. İçerisinde Cilâü'l-kulûb ve İnsan-ı kâmil risâleleri olmakla birlikte üç mektup ve 400 kadar çeşitli şiir bulunmaktadır.²⁸⁰ Mesih İbrahim Hakkıoğlu yapıtın bir nüshasının kendisinde olduğunu belirtmektedir.²⁸¹

1.2.11. Rûhu's-Şurûh

1776 yılında yazılmıştır. İlahinâme'den seçilmiş şiirleri ihtivâ etmektedir.²⁸²

1.2.12. Ülfetü'l-Enâm

1776 yılında yazılmış olup Mârifetnâme'den esinlenerek oluşturulmuştur.²⁸³ İbrahim Hakkı'nın kayınbiraderi Mustafa Fâni'nin teksir ettiği Ülfetü'l-Enâm'ın bir nüshasının Cemalettin Toprak'ta olduğu bilgisi mevcuttur.²⁸⁴

1.2.13. Urvetü'l-İslâm

1777 yılında tanzim olunmuştur. Urvetü'l-İslâm, Mârifetnâme'den alıntılarla oluşturulmuştur. İbrahim Hakkı, eseri oğlu Muhammed Şâkir'e ithâfen yazmıştır.²⁸⁵

Urvetü'l-İslâm; daha çok dinî konuların yer aldığı bir mukaddime, on beş bölüm ve bir de hâtmeden meydana gelmiştir.²⁸⁶ Eserin genelinin Arapça yazılmış olmasının yanında yapıtta Türkçe olan kısımlar da vardır.²⁸⁷

²⁷⁹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 1, s. 100

²⁸⁰ Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 40; Kazar, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", s. 346

²⁸¹ Çağrı, "İbrahim Hakkı *Erzürümü*", s. 310

²⁸² Külekçi, *age*, s. 40

²⁸³ *Age*, s. 40

²⁸⁴ İbrahim Hakkı, *age*, c.1, s. 101

²⁸⁵ Çağrı, *agm*, s. 310

²⁸⁶ Külekçi, *age*, s. 40

²⁸⁷ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, s. 110

Eserin ilk dört bölümü Kur'an-ı Kerîm ile ilgili olup üçüncü bölümde Kur'an-ı Kerîm tilâveti için gerekli olan tecvid konuları işlenmiştir. Dördüncü bölüm ise Arapça olan üçüncü bölümün tercümesidir.²⁸⁸

Diğer bölümler ise Hz. Peygamber'e (s.a.s) ve sünnetine tâbi olma, esmâ-i hüsnâ, esmâ-i nebevî, Hz. Muhammed'in (s.a.s) hilyesi (fizikî ve ahlakî özellikleri), İtikad, İslam'ın şartları, namazın şartları, beden ve yedi azanın afetleri, zenginlik ve fakirlik konuları hakkındadır.²⁸⁹ Konu bütünlüğü bu şekilde oluşmuş, toplamda iki yüz sayfadır.²⁹⁰

1.2.14. Hey'etü'l-İslâm

İbrahim Hakkı Hey'etü'l-İslâm'ı, Urvetü'l-İslâm ile aynı yıl içinde 1777 yılında kaleme almıştır. Eser, Hamza Gayniyyullah'a ithâf olunmuştur. Muhtevâsı; ayet tefsirleri ve hadis-i şeriflerdir. Hey'etü'l-İslâm'a Mârifetnâme kaynaklık etmiştir. Mârifetnâme'den farkı ise İbrahim Hakkı bu eseri Arapça olarak kaleme almıştır.²⁹¹

Eserin içerisinde yirmi bölüm bir de sonuç bölümü bulunmaktadır.²⁹² Bu bölümlerde ayet tefsirlerine ek olarak astronomiye ait bilgiler mevcuttur.²⁹³ Marifetnâme'nin birinci cildinde bulunan astronomi bahisleri burada tekrardan işlenmiştir. İbrahim Hakkı'nın onuncu ve son furû' eseridir. Aslı Cemalettin Toprak'ın elinde olup 180 sayfadır.²⁹⁴

İbrahim Hakkı usûl eserlerini Erzurum'da kaleme almıştır. O, usûl eserlerini Türkçe yazmış olup kitaplarının bazı bölümlerinde Arapça ve Farsça dillerini de kullandığı olmuştur. Usûl çalışmalarında konu olarak daha çok tasavvufî konuları ele almıştır. Bununla birlikte Mârifetnâme eserinde pozitif ilimlerden: Astronomi, anatomi, fen gibi ilimler hakkında bilgi vermiştir. İbrahim Hakkı'nın bu yolu takip etmesi tüm Müslümanlar tarafından okunmasını sağlamıştır.

²⁸⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c.1, s. 101

²⁸⁹ Mehmet Mahfuz Sönmez, "İbrahim Hakkı Erzurumî'nin Urvetü'l-İslâm Adlı Eseri Hakkında Bir Değerlendirme", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu*, Erzurum 16-18 Kasım 2012, s. 517

²⁹⁰ Göker, "Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme", s. 103

²⁹¹ Revnakoğlu, *age*, s. 106

²⁹² Göker, *agm*, s. 104

²⁹³ Külekçi, *age*, s. 40

²⁹⁴ İbrahim Hakkı, *age*, c.1, s. 101

İbrahim Hakkı'nın usûl eserlerinin günümüzde, baskıları mevcuttur. Özellikle Mârifetnâme ve Divân'a ait farklı yayın evlerinden çıkmış nüshaları vardır. Aynı zamanda bu eserlere yönelik yapılan çok sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Usûl eserleri içerisinde İrfâniye hariç hepsinin İbrahim Hakkı tarafından yazılmış birer el yazması bulunmakla birlikte İrfâniye'nin İbrahim Hakkı'nın damadı şeyh Hâmidü'l-Hamîd tarafından yazılmış bir nüshası bulunmaktadır.

İbrahim Hakkı furû' çalışmalarını Tillo'da kaleme almıştır. O, ilmî anlayışı gereği, çalışmalarını üç dil üzere yazdığının bilgisine ulaşılırken Urvetü'l-İslâm, Ülfetü'l-Enâm ve Rûhu's-Şurûh'u kaç dil üzere yazdığının bilgisine ulaşılmamaktadır. Furû' eserler daha çok ana eserlerin içerisinde bir bölüm ya da onlardan yararlanılarak oluşturulmuş eserlerdir. O, Furû' eserlerini usûl eserlerinin içerisinde tekrar bölüm halinde sunmuştur. Usûl eserlerinin bir nüshası günümüzde mevcut olması sebebiyle furû' olanların varlığı bazen müstakil bir eser bazen de usûllerin içinde bir bölüm halinde karşımıza çıkmaktadır.

İbrahim Hakkı eserlerini usûl ve furû' olmak üzere iki grupta ele alması onları değer olarak sınıflandırdığını göstermektedir. Biz de bu bölümde İbrahim Hakkı'nın eserlerini tanıttık.

İKİNCİ BÖLÜM

1. MÂRİFETNÂME'DE İÇE DÖNÜK ELEŞTİRİLER

Erzurumlu İbrahim Hakkı, Mârifetnâme'de çeşitli vesilelerle tasavvuf ve tarikat ehlini tenkit etmiştir. Onların sahte ve bozuk davranışlarına dikkat çekmiş, hataya düşen grupları, hangi noktada hataya düştüğünü belirtmiştir. İbrahim Hakkı'nın tenkit anlayışı var olan eksik ve hataların dile getirilmesinden ibaret olmayıp bir kavramı anlamca tashih etmek şeklinde de ortaya çıkmıştır.

Mârifetnâme'deki içe dönük eleştirilere geçmeden önce “usûl” eserleri içerisinde yer alan Mârifetnâme hakkında bilgi vermenin doğru olacağı kanaatindeyiz. Sonrasında İbrahim Hakkı'nın Marifetnâme'sindeki tenkitleri ele alacağız. Onun, marifet kavramını anlamca zenginleştirerek kelimeye yaptığı tenkitsel katkıyı ele alacağız.

1.1. Mârifetnâme

Mârifetnâme, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ünlü bir eseridir. O, müellifiyle âdeta bütünleşmiştir. Nasıl ki Mevlâna deyince Mesnevî'yi hatırlıyorsak İbrahim Hakkı'yı yâd edince de Mârifetnâme'yi hatırlamamak mümkün değildir.²⁹⁵

Mârifetnâme bir bakıma Doğu'nun Mesnevî'si sayılmıştır. En ücra köylerde bile raflarda görülen Mârifetnâme'yi Erzurum ve çevresinin bir zamanlar kısmen ezbere bildiği rivayet edilmiştir.

Halk; mukaddes bir kitap gibi onu başının üstünde taşır, bunaldığı zamanlarda ondan medet umar hatta ahkâm çıkarır hale gelmiştir. Bilhassa Erzurum'da bir zamanlar “Kur'an-ı Kerim'den sonra en çok okunan kitap Mârifetnâme olmuştur”²⁹⁶ denilebilir. Yazı dilinin Türkçe olması onun çokça okunmasına vesile olmuştur.²⁹⁷

Mârifetnâme'nin ünü Erzurum ve çevresinde sınırlı kalmayıp Avrupa'da da duyulmuştur. Avrupa'da “Aydınlanma Çağı” sırasında gençliğin bilgilenmesi için zarurî bütün bilgilerin toplanıp düzenlendiği “Elemantor Work” adlı büyük yapıt,

²⁹⁵Gökpinar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sinde Tasavvufi Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi), s. 58

²⁹⁶Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, s. 2

²⁹⁷Kazar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, s. 343

Mârifetnâme'den yirmi yıl sonra yazılmış olmasına rağmen Mârifetnâme'yle aynı fihriste sahip olması Mârifetnâme'nin de Avrupa için ne derece önemli bir eser olduğunu ortaya koymaktadır.²⁹⁸ Onun, “Türk toplumunun düşünce yapısının ve dinî anlayışının şekillenmesinin yanında Avrupa'nın da fikri yapısının zenginleşmesine”²⁹⁹ katkı sağladığı görülmektedir.

Mârifetnâme, müellifin ilmî ve fikrî anlayışını yansıttığının yanında dönemin skolastik zihniyetinden kurtulma çabasını da yansıtan nâdir eserlerinden biridir.³⁰⁰

İbrahim Hakkı, onu insanları aydınlatmak, nefsinin tanımak gayesiyle kaleme almıştır.³⁰¹ İbrahim Hakkı, kendisinin “usûl” diye isimlendirdiği Mârifetnâme'yi³⁰² yazmak için 400 kitaptan faydalanmış,³⁰³ Dîvan'dan iki yıl sonra yani 1757 yılında oğlu Ahmed Naimî'ye ithâfen yazmıştır.³⁰⁴

Eserin ilk matbaa baskısı Mısır-Bulak'ta yapılmasının³⁰⁵ ardından değişik yer ve zamanlarda baskıları gerçekleştirilmiştir: 1845'te Mısır'da, 1867 ve 1892'de Kazan'da, 1964'te İstanbul'da baskıları mevcuttur.³⁰⁶

Günümüz baskıları Turgut Ulusoy tarafından, dört cilt halinde 1974 yılında mevcuttur. Bir diğer baskısı; Durali Yılmaz'a ait olup 1981 yılında basılmıştır. Diğer bir baskısı da Cafer Durmuş ve Kerim Kara'ya ait olup 2011 yılında Erkam yayınları tarafından bastırılmıştır.³⁰⁷ Eserin üç nüshası da İstanbul'da basılmış olup onları da piyasada bulmak mümkündür.

Eserin Farsça ve Fransızca tercümelerinin olduğu nakledilse de³⁰⁸ yaptığımız çalışmalar neticesinde Farsça ve Fransızca nüshalarına ulaşamadık. Paris Umûmi

---

²⁹⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 1, s. 68

²⁹⁹ Ejder Okumuş, “Mârifetnâme'de Beden”, *Türk İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum sempozyumu*, Erzurum 26-28 Haziran 2006, s. 10-42

³⁰⁰ Çağrı, “İbrahim Hakkı Erzûrûmî”, s. 309

³⁰¹ İbrahim Hakkı, *age*, s. 6

³⁰² Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim hakkı*, s. 29

³⁰³ İbrahim Hakkı, *age*, c. 1, s. 65

³⁰⁴ Çelebioğlu, *age*, s. 29

³⁰⁵ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yay., İstanbul 2006, s. 242

³⁰⁶ İbrahim Hakkı, *age*, s. 6

³⁰⁷ *Age*, c. 1, s. 73

³⁰⁸ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*, s. 74

Kütüphanesi'nde görülen parçalar, olsa olsa eserin bir bölümüne ait Fransızca tercümeleridir.³⁰⁹

Mârifetnâme, İbrahim Hakkı'nın en ünlü çalışması olmasının yanında, bütün ilimleri bünyesinde toplayan ansiklopedik bir eserdir.³¹⁰ Muhtevası bakımından bir mukaddime, üç fen ve bir de hâtîme olmak üzere toplam beş bölümden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra Mârifetnâme, müellif tarafından çeşitli bâb, fasıl ve nev'ilerle de genişletilmiştir.³¹¹

Mârifetnâme'nin baştan sona çok çeşitli konularda; tasavvuf, ahlâk, kelâm, fıkıh, aritmetik, geometri, astronomi, fizyoloji, psikoloji, coğrafya gibi disiplinlere dair önemli bilgiler vermesi ve dönemindeki kültürü yansıması sayesinde kendinden çokça bahsettirmiştir.

Mârifetnâme'de başta ahlâk ve tasavvuf konuları yer almaktadır.³¹² Döneminin tasavvuf anlayışını yansıtan eser; dünyanın anlamı ve değeri, kalp ve mârifetullah ile ilgili konuları, tasavvuf adına ortaya çıkan başta İbâhîlik olmak üzere on iki fırka ve taraftarlarına yöneltilen eleştirileri de bünyesinde barındırarak dönemindeki tasavvuf düşüncesini içermektedir.³¹³ Bu özelliğiyle Mârifetnâme farklılığını ortaya koymuştur.

Müellif, tasavvufla ilgili bilgileri aktarırken anlatım metodu olarak daha çok soyuttan somuta metodunu tercih etmiştir.³¹⁴ Konuları ele alırken yeni astronomiye geçmeden önce muhtemelen kendi düşünce yapısı gereği cahil ve mutaassıp çevrelerin tepkisini çekmemek için çoğu hurafelere dayanan eski astronomiyi ve yaratılış senaryosunu tanıtmaya ihtiyacı duymuştur.³¹⁵ Sadece astronomi konusunu anlatırken değil, kitabının tamamında eski bilgileri anlattıktan sonra kendi düşüncelerini okuyucusuyla paylaşmıştır. Bunu yapma sebebi: Onun fen bilimlerinde malumatı sınırlı kişilerle tartışmaya girmeden işini yapmak istemesidir.

³⁰⁹ Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma-İnceleme Yazısı*, s. 44;

³¹⁰ Göker, "Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme", s. 102

³¹¹ Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Kişiliği-Eserleri ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 36

³¹² Bekir Topaloğlu, "Mârifetnâme", DİA, TDVY., Ankara 2003, c. 28, s. 59

³¹³ *Agm*, s. 59

³¹⁴ Altıntaş, *age*, s. 52

³¹⁵ Topaloğlu, *agm*, s. 59

Özetle konuların çokluğuna rağmen eserin temeli “mârifet” nazariyesidir.³¹⁶ Bu kavrama İbrahim Hakkı ise farklı bir açıdan yaklaşarak tenkitlerini dile getirmiştir.

1.2. Mârifet Kavramına Yönelik Eleştiri

Mârifet kelimesi, عرف kelimesinden türeyip bilme, biliş anlamına gelmektedir.³¹⁷ Mârifet; çoğulu meârifittir. Ma'rûf kullanılarak yüzün görünürdeki yerine denir.³¹⁸ Yani herkesçe bilinen, tanınmış, meşhur olan şey anlamına gelmektedir.³¹⁹

Mârifet isim görevi üstlendiğinde bilgi manasına gelmektedir.³²⁰ Marifet, bilgi ama basit bir bilgi olmayıp tecrübî bir bilgi ve aşına olmak demektir. Sûfilerin derûnî bir hayat yaşayıp manevi ve ilahî hakikatleri tadararak elde ettikleri bilgidir. Bu yoldan Hakk'a dair elde edilen bilgiye mârifetullah, buna sahip olan kişiye ârif-i billâh denir.³²¹

Sözlükte mârifet, ilim olarak değerlendirilse de ilmin özel bir çeşididir. Her ilim mârifet ise de her mârifet ilim değildir.³²² Mârifetin başlangıcının ilim, ilimsiz marifetin muhal, mârifetsiz ilmin ise vebâl olduğuna inanan sûfiler; mârifetin ledünnî bir ilim olduğu kanaatine varmışlardır.³²³ Böylece mârifet ehli olmak için bilgiye ihtiyaç varken bilgi sahibi olmak için marifet ehli olmaya gerek yoktur çünkü insan bilgiyi duyu organlarıyla elde etme imkânına sahiptir.

Sûfiler, “mârifet ikidir” diyerek ilkinin “Hakk'ı tanımak, diğerinin ise; hakikati bilmek” olduğunu ifade etmişlerdir. Hakk'ı tanımak; Allah'ın vahdaniyetini, kendisinin ortaya koyduğu isim ve sıfatlarla tanımakla olur.

Hakikati bilmek ise Allah'ın Samedâniyyet ve Rubûbiyyet sıfatlarını gereği gibi kavramak ve gerçek mârifetin imkânsızlığını anlamaktır.³²⁴ Çünkü Allah, “insanların ilmi Allah'ı ihâta edemez”³²⁵ buyurmaktadır.

³¹⁶ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, s. 243

³¹⁷ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 694

³¹⁸ Firûzâbâdi, *Kâmûsu'l-Muhît*, c. 2, s. 811

³¹⁹ Devellioğlu, *age.*, s. 694

³²⁰ Süleyman Uludağ, “Marifet”, *DİA*, TDVY., Ankara 2003, c. 28, s. 54

³²¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yay., 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 236

³²² İhsan soysaldı, “Tasavvufta Aşk ve Mârifet”, *FÜİFD*, Elazığ 1998, S. 3, s. 204

³²³ Uludağ, “Mârifet”, s. 54

³²⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 33

³²⁵ Tahâ Sûresi 20/110

Mârifet; müridlerin Allah'ın önce isim, sıfat ve fiillerini tanınması, sonra Allah'a ibadet etmesi, ardından çile çekerek nefsini arındırmasıyla birlikte Allah'a yaklaşmasıdır. Bu sebeple mârifet, Hakk'ın kendi hakkında sâlike verdiği bilgidir.³²⁶

Allah hakkında tam anlamıyla bilgi sahibi olmak imkânsızdır. Bir insan, Hakk'ı tanımak için olağanca gücünü harcadıktan sonra, Rabb'ini tanımmasının imkânsız olduğunu anladı mı hakiki ve mükemmel mârifete ermiş olur. Bundan dolayı Hz. Ebû Bekir “mârifet, sâlikin Onun hakkında mârifet sahibi olmaktan âciz olduğunu idrak etmesidir”³²⁷ demiştir.

Bütün hallerde ve zamanlarda kul için önemli olan en önemli şey, şanı yüce Allah'ı tanımaktır. Allah (c.c.) “ben cinleri ve insanları sadece bana ibadet etsinler diye yarattım”³²⁸ buyurmaktadır. Bu âyetteki “ibadet etsinler” ifadesini, sûfiler “tanısınlar” şeklinde tercüme etmişlerdir. İlmin asıl gâyesi Allah'ın zâtını, hayat ve ilim gibi subûtî sıfatlarını tanımak, Allah'ın fiillerinin etkili bir güç ve iradeyle nasıl ortaya çıktığını bilmektir.³²⁹ Sûfîler Allah'ın bilgisine son derece önem vermişlerdir.

Sûfîler, asıl maksadın ibadet değil marifet olduğunu söylemektedirler.³³⁰ Âyette geçen “ibadet etmek” tabirini sûfîler, “tanımak” kavramıyla ifade etmelerinin amacını Allah'ı tanımaya bağlamalarıdır. Bilinmeyene ibadet edilmez, dolayısıyla “marifetsiz ibadetin bir anlamı yoktur”³³¹ demişlerdir. Sûfîler yaptıkları bu yorumlar ile insanları ibadetten men etme anlamını içermemekte, ibadete irfân anlamını katmaktadırlar.

Mârifet konusu üzerinde sûfîler, bahsedilen görüşte olsalar da mârifete tecrübe neticesinde ulaşıldığı için “mârifete ancak onu yaşayanlar ulaşacaktır” sözünden hareketle onu sadece yaşayanlar bilecektir. Biz de burada mârifetin İbrahim Hakkı nezdindeki tenkitsel yönünün ne olduğunu açıklayacağız.

Tenkit, sûfîlerce var olan bir kavrama farklı açıdan yaklaşma anlamını da içermektedir. Bu doğrultuda İbrahim Hakkı'nın mârifete yaptığı katkıyı tenkit olarak değerlendireceğiz.

---

³²⁶ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 398

³²⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 236

³²⁸ Zâriyat Sûresi 51/56

³²⁹ Harun Bekiroğlu, “Bir Felsefi Tefsir Örneği Olarak Muhammed Hâdimî'nin İbn Sina'ya Ait İhlâs Sûresi Tefsirine Haşiyesi” *HÜİFD*, Çorum 2013, S. 23, s.148

³³⁰ Soysaldı, “Tasavvufta Aşk ve Marifet”, *FÜİFD*, s. 205

³³¹ Uludağ, “Marifet”, s. 55

İbrahim Hakkı, mârifet kelimesini önceki sûfilerden farklı bir şekilde değerlendirmiştir. Onun mârifet hakkındaki eleştirisi bu kavramın nasıl anlaşılması gerektiği hususunda olmuştur. “Mârifetnâme’yi de “mârifet” kavramının anlaşılması amacıyla kaleme almıştır”³³² denilebilir.

İbrahim Hakkı, “kendini bilen nefsi bilir” rivayetinden hareketle insanı tanımaya yönelmiştir. Mârifete ulaşmak için diğer âlim ve mutasavvıflar nefsi incelemişlerdir. İbrahim Hakkı, buna ek olarak “mârifeti açıklamak için nefsi tanımak yeterli değildir, Allah’ın kevnî âyetleri denilen tabiat olaylarını, canlıların yapısını, çoğalmasını konu edinen biyolojik yasaları ve bil hassa insanlar arası ilişkileri inceleyen ahlâki konularının bilinmesini gerekli görmüştür.”³³³

İbrahim Hakkı, sûfilerden farklı olarak Allah’ın bilinmesini kişinin kendini “bedenen” tanımaya bağlamıştır. Önceki sûfiler Allah’ı tanımak için nefsi tanımayı şart koşarken İbrahim Hakkı da “Allah’ı tanımak için ilk önce bedeni tanımak gerektiğini şart koşmuş, bedeni tanıyan kulun da Allah’ın bilgisine ulaşacağını” söylemiştir.³³⁴

İbrahim Hakkı yapmış olduğu tanımlamaya ek olarak ünlü eseri Mârifetnâme’yi oluştururken konu sıralamasında bunu gözetmiştir.

İbrahim Hakkı, eserinin birinci ve ikinci fen bölümünde bedenin anatomisini anlatmak suretiyle Allah’ın hayret verici kudretini ortaya çıkartmıştır.³³⁵ Bu yolu takip ederek önceki sûfilerden farklı bir eser ortaya çıkartıp gerçek mârifete ulaşmayı hedeflemiştir.

İbrahim Hakkı, bu eserinde “bedenin bilinmesi âlemi tanımakla, âlemin tanınması da hakîki ilimlerle mümkün olduğundan eserimde bir nebze astronomi ve hikmete dair ilimleri bir araya getirdim”³³⁶ sözleriyle eserinde marifet kelimesine bakışını dile getirmiştir. Böylece Onun nazarında mârifetin şubelerinden biri; “küçük âlem olan insan anatomisinin ve kâinatın tanınmasıdır. İnsan bu bilgilere ulaşırsa nefsi tanımış, Allah’ın yarattığı kâinatı tam anlamıyla çözerse de mâ’rifetullahı ulaşmış” demektir.

³³²İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c.1, s. 108

³³³Age, s. 66

³³⁴Age, s. 108

³³⁵Age, s. 108

³³⁶Age, s.108

İbrahim Hakkı, Mârifetname’de konu sıralamasını astronomi ve anatomi şeklinde tercih etmesinin önemini Gazzâli’nin şu sözünü naklederek göstermiştir: “Astronomi ve anatomi ilimlerini bilmeyen kişi, Allah’ın kudretini gereğince tanımakta yetersiz kalır”³³⁷ dolayısıyla insan, marifete ulaşmak için bu iki ilme muhtaçtır. İbrahim Hakkı Allah’ın bilgisine ulaşmak için bedeni tarif eden anatomi bilimine ağırlık vererek mârifet kelimesine farklı bakışını ortaya koymuştur.

İnsanı küçük âlem, âlemi de büyük insan olarak niteleyen İbrahim Hakkı insan ile âlem arasında ortak yön ve benzerlikler tespit etmiştir.³³⁸ Bu bakımdan “kendini bilmenin âlemi tanımak anlamına geldiğini; âlemi tanıyanın da âlemi yaratanın bilgisine ulaşacağını” dile getirmiştir. Bu sebeple O, eserinde gerçek mârifete ulaşmak için bedenin tüm organların faaliyetlerini dahi bilinmesi gerektiğini anlatarak diğer sûfilerden farklı düşündüğü göstermiş, bu kavrama eleştirel bakmıştır. Çünkü eleştiri sadece, olumsuz yönlerin zikredilmesi değil aynı zamanda bir kavrama farklı açıdan bakabilmek, o kavramın diğer yönlerini göstermektir.

İbrahim Hakkı; eserinde âlemlerin bilgisine ulaşmak için kişinin kendini tamamen tanıması gerektiğini;

Ara bul kendini; bil, sen kimsin?

Bil ki âlemler apaçık görünsün³³⁹ sözleriyle dile getirmiştir.

Bu bölümde İbrahim Hakkı tarafından mârifet kelimesine yönelik tenkitin nasıl yapıldığına temas ettik. İbrahim Hakkı, mârifet kavramını “nefsin bilinmesinin yanında bedenin bilinmesi olarak algılamış, beden tam manasıyla bilinirse kişi kendini bilmiş olur” düşüncesini savunmuştur.

İbrahim Hakkı; kişinin bedeninin özelliklerini kavramasının anatomi ilmine bağlı olduğuna değinerek mârifet kavramın tashihi yoluyla iç tenkite başvurmuştur. Çünkü O, “insan Allah’ın yarattığı bedeni, küçük âlemi bilmek koşuluyla Allah bilecektir” görüşünü savunarak diğer sûfi zümresinden görüş bakımından ayrılmak suretiyle tenkit yolunu takip etmiştir.

³³⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme* c.1, s. 157

³³⁸ Age, c.1, s. 108

³³⁹ Age, c. 3, s. 35

1.3. Rusûm Ehline (Şekilcilere) Yönelik Eleştiriler

Bir şeyin gerçeğini arama çabası her alanda ve dönemde mümkün olduğu gibi tasavvufta da mümkündür. Tasavvufî anlayışın ortaya çıkmasıyla birlikte “hakîki” ve “sahte” ayırımına gidilerek tasavvufun özü sûfilerce korunmaya çalışılmıştır. Tasavvufta klasik eserlerin oluşmaya başladığı andan itibaren klasik eserlerde; zâhid olan, zâhidlik taslayan, sûfî ve sûfilik taslayan gibi ifadeler yer almıştır. Bu gibi ifadelerin varlığı tasavvufta şekilci sûfilere yönelik tenkitlerin varlığına delildir.

Hemen hemen her sûfî kendi yaşadığı asrın tasavvuf anlayışını anlatırken, “bu işin gerçek sahiplerinin yok olup gittiğinden” ve “eski günlere duydukları özleminden” bahsetmeleri kendi dönemlerine yapılan eleştirilerin zuhur etmesinin birer sebebinin oluşturmaktadır.

Hakîkati arama çalışması tasavvufta bazen karşımıza şu şekilde çıkmaktadır: İşin ehli sûfiler yanlış yapılan bir davranışın ardından “şimdilerde hayatımız Hz. Peygamber’in hayatına benzemiyor, Onun Sünnet’inde işler böyle değildi; zamanımızda işler bozuldu ve ne yazık ki bu hale geldi” demek suretiyle yapılan hataları tenkit etmişlerdir.

Bahsetmiş olduğumuz bu tenkit faaliyetleri, tasavvuf klasiklerinde ortaya çıktığı gibi Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Mârifetnâme’sinde de görülmektedir. İbrahim Hakkı, şeklen sûfilik taslayıp öze ulaşamayan sûfilerin kimler olduğuna ve hakîki sûfilerin özelliklerinin neler olduğuna değinmek suretiyle tenkit dilini kullandığını göstermektedir.

İbrahim Hakkı “hakîki” ve “sahte” ayırımına başvurarak şekilci sûfilere yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Mârifetnâme’de ise bu duruma delil sayılacak ilk örneğimiz şu mısralardır:

“Ârif ol zâhid-i huşk olma sakın

Himmet it tâ olasin ehl-i yakîn”

Günümüz Türkçesi: Ârif ol, Hakk’ı bil, ham sofı olma sakın. İrfâna gayret et ki yakîn ehli olasin.”³⁴⁰

³⁴⁰ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 3, s. 34

Ham; tasavvufta olgunlaşmamış, çığ, henüz sülûkunun başlangıcında bulunan kişi demektir.³⁴¹ İbrahim Hakkı, ham sofu tabiri ile bir nevi sûfileri katagorize etmiştir. Bununla birlikte onlara yaklaşılmaması gerektiğini de söylemiştir.

İbrahim Hakkı, ham sofu tabirini kullanmakla kalmayıp mensup olduğu tarikattan bahsederken memnuniyetini ifade ederken Nakşi bendiyye bölümünde, havâss-ı evliyânın seçkinlerinin Nakşi bendiyye yolunu tercih ettiğinden bahsetmiştir. Onlar “şöhret afetlerinden uzak durup Mevlâ'nın en seçkin kullarındandırlar”³⁴² demek suretiyle sınıflandırma işlemine devam etmiştir.

İbrahim Hakkı'nın eserinde dikkat çekmek istediğimiz nokta; sûfilerin Nakşibendiyye tarikatını benimsemeleri değil, Nakşi bendiyye'den bir grup için havâss-ı evliyâ tabirini kullanmasıdır. İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'de eleştiriye dair ikinci örneği ise bir grubun derece bakımından üstünlüğünü anlatmak için havâss kavramının kullanılmasıdır.

Havâss; seçkinler, özel kişiler demek olup zıttı ise âvamdır. Havâss tasavvuf yoluna girmiş, Allah'a vâsıl olmuş kişidir.³⁴³ Havâss-ı evliyâ ise velilerin seçilmiş anlamına gelmektedir. İbrahim Hakkı, sûfiler için havâss tabirini kullanarak da sûfileri “hakîki” ve “sahte” şeklinde gruplandırmıştır. Aynı zamanda şu beyitle tenkidine devam etmiştir:

“Nakşi bendiyye aceb kâfile serverlerdir

Gizli yoldan götürürler Harem'e kâfileyi”

Günümüz Türkçesi: Nakşi bendîler ne acayip kâfile başkanlarıdır. Gizli yoldan kâfileyi Harem'e³⁴⁴ götürürler.

İbrahim Hakkı'nın hakîki sûfiler için sarf ettiği “bu zamanda böyle azizlerin sohbetini bulmak kibrit-i ahmerden daha kıymetli ve daha şereflidir”³⁴⁵ sözü kendi dönemindeki sûfi kalitesinden memnun olmadığını göstermektedir.

³⁴¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 194

³⁴² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme* c. 3, s. 230

³⁴³ Cebecioğlu, *age*, s. 200

³⁴⁴ Harem: Kendinden geçme makamıdır. Zâhir Harem; Kâbe'dir. Bâtin Harem; kalptir. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 159

İbrahim Hakkı; kendinden önceki sûfilere, şeyhlere özlem duyup kendi çağında yaşayan şeyhlerin birbirlerini Harem'e ulaştıramadığından yakınmıştır. İbrahim Hakkı Harem'e ulaşabilen sûfilerin azlığından da bahsetmiş, bu durumdan şikâyetçi olmuştur. Hakîki sûfilerin varlığını ise kibrî-i ahmer (değerli bir mücevher, ele zor geçen nimet) olarak değerlendirmiştir. Onun kendi dönemindeki sûfilerden nicelik olarak şikâyetçi olmasa da nitelik anlamda şikâyetçi olduğu âşikârdır.

İbrahim Hakkı'nın Hakk yolundakilere öğüt verirken "her durumda faydalı ilim öğrenip daima güzel bir amel yapmalısın, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat çizgisinden asla ayrılmayasın. Tefsir, fıkıh ve hadis bilgisini öğrenip cahil sofulardan olmayasın"³⁴⁶ uyarısı diğer bir tenkit örneğidir.

Cehalet, sûfilerle bağdaşmayan bir niteliktir. Bunun yanında Hakk'a giden yolu kapatır. Bilgisizlerin sûfilik yapmaya çalışması daima diğer sûfiler tarafından da eleştirilmiştir. Cahil sofular, hakîki sûfilerden derece bakımından düşüktür. İbrahim Hakkı; bilgisiz sûfilerin bir hırka ve sarık ile tekkede beklemekle sûfi olmayacağını, gerçek sûfililiğin İslâmî ilimleri öğrenmekle ortaya çıkacağı düşüncesinden hareketle cahil, ham sofuları eleştirmiştir.

Sahte sûfilerin işin ehli diğer sûfiler tarafından istenmeyip eleştirilmesinin bir başka örneğini Yunus Emre'nin şu dizesinde görmekteyiz:

Erlerin sohbeti arturur marifeti,

Cahilleri sohbetten her dem süresüm gelür.³⁴⁷

İbrahim Hakkı ise eserinde Hakk yolundaki sûfilere verdiği şu tavsiyede şekilciliği bırakmalarını onlardan istemiştir: "Helal ile yetinip harama el sürmeyesin. Boş sözleri ve bilhassa mizahı terk edip çok gülmeyesin. Herkese şefkat nazarıyla bakıp kimseyi hakîr görmeyesin. Kimseden bir şey istemeyip kimseye hizmet yüklemeyesin. Dışını süslemeyi bırakıp güzel âhlak ile içini süsleyesin."³⁴⁸

Bu sözleriyle O, gerçek sûfinin özelliklerine değinmiş, hakîki anlamda sûfililiğin iç güzelliğiyle olacağı mesajını vermiştir.

---

³⁴⁵ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c.3, s. 245

³⁴⁶ *Age*, s. 251

³⁴⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 289

³⁴⁸ İbrahim Hakkı, *age*, c.3, s. 251

Bir sūfi için önemli olan kalbi temiz tutmak, kalbe kötü duyguların sokulmasını engellemektir. Bunun için de İbrahim Hakkı; “Ey Hak yolcusu! Senin asıl gerçekleştirmek zorunda olduğun şeyi unutma! Kalbini temiz tut. Dış güzelliğe önem vererek yaptıkların sadece şekilde kalmasın, hakiki sūfi olmak için iç güzelliğini temiz tutman şarttır.” uyarısını da yapmaktadır.

İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde şekilci sūfiler bahsinde değinmek istediğimiz son örnek ise zamane sūfilerin bātini temizliğe önem vermeyip zâhiri güzelliğe önem verdikleri hususudur. İbrahim Hakkı, onların şekilciliği hususunda geçmişe duyduğu özlemi dile getirmek için; “muhakkak ki başta Hz. Peygamber sonrasında Ashâb-ı Kirâm, Tâbiîn, selef-i sâlihinin ahlâkı ve âdeti, batinî temizliğe önem vermeleridir. Onlar, bedenın dış görünüşüne o kadar önem vermezlerdi ancak gönüllerini temizleyip süslemeye özen göstererek ahlaklarını güzelleştirirlerdi. Bu sebeple onlar, gönül temizliği ve manevî huzura erişmişlerdir” diyerek sahte sūfilerin yaşayışları hakkında değerlendirme yapmıştır.

İbrahim Hakkı bundan hareketle; “Ashâb-ı Kirâm ellerini yıkamak için sabun bilmezlerdi, mendil de kullanmazlardı. Çamurlu yollarda yalın ayak yürürlerdi. Mescitlerde çıplak zemin üzerinde çarık ile namaz kılarlardı.” “Şimdi sıra öyle bir zümreye geldi ki Onlar insana zor gelecek gevşekliğe (ruûnet) temizlik adını vermişler, gevşekliği, dinin esası bilmişlerdir. İmandan olan pejmürdeliği pislik sanmışlardır”³⁴⁹ eleştirisinde bulunmuştur.

İbrahim Hakkı, şekilci sūfilere yönelik eleştirilerine şöyle devam etmiş: “Onlar dış görünüşlerinin süsüyle bir berber gibi uğraşırlar ancak iç dünyalarının kibir, hevâ, ucûb, riyâ ve dünya sevgisi gibi pisliklerle dolmasına şaşırılmazlar. Günümüzdeki sūfi zümresi, içlerine dolan kötü huylardan nefret etmezler. Ancak bir kimse yağlı elini koltuk altına silse, taşla taharet giderse ve hasır serili mescitte seccadesi olmadan namaz kılsa günümüzdeki şekilci zümreler onlardan yüz çevirirler. O kimsenin başına neler gelir neler? Günümüzdeki zümreler (şekilci sūfiler) o kimse ile birlikte olmaktan utanırlar. Onunla yemek yemekten nefret ederler. Çünkü zamanımızda iş, tam tersi olmuştur”³⁵⁰ der.

³⁴⁹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c.2, s. 519

³⁵⁰ *Age*, s. 519

İbrahim Hakkı kendi döneminde beden temizliğini öne çıkartıp iç güzelliğini ihmal eden şekilci sûfileri eleştirmiştir. Tasavvufta böyle gruplara şeklen sûfi, rûsûm ehli denilmektedir. Böyle sûfiler ise klasik kaynaklarda eleştiri konusu yapıldığı gibi Mârifetnâme’de de tenkit edilmiştir. Kısaca İbrahim Hakkı ise beden güzelliğinden daha çok iç güzelliğe önem veren Sahâbe-i Kirâm ve Tabiîne özlem duymuştur.

İbrahim Hakkı vermiş olduğumuz örneklerde görüldüğü üzere sûfileri değer açısından sınıflandırmıştır. O, döneminde var olan yanlış tutum ve davranışları eleştirmiştir. Eleştiri sadece olumsuz yönlerin ele alınması şeklinde değerlendirilmeyip aynı zamanda olumlu diyebileceğimiz yönlerin de incelenmesi şeklinde kabul edildiğinden eserinde ham sofû, cahil sofû kavramını kullanmakla birlikte evliyanın en seçkinleri anlamına gelen havâss-ı evliyâ tabirini kullanmıştır. Böylece o, eserinde ham sofû ve cahil sofû kavramıyla sahte sûfiyi, havâss tabiri ile hakiki sûfililiği kastetmiştir.

İbrahim Hakkı, hakiki sûfililiğin zâhiri ilimlerinden geçen bir yol olduğunu, cahilliğin sûfilikle bir ilgisinin olmadığını anlatmıştır. Böylece O; sahte, cahil, rûsûm ehli olan sûfilere karşı hiç tolerans göstermemiş, yaptıkları en küçük bir davranışın ardından onları eleştirerek tenkite fren görevini yüklemiştir.

İbrahim Hakkı, tasavvufun asıl maksadının nefis terbiyesi, kalp tasfiyesi olduğu gerçekliğine temas etmiştir. Bu suretle tasavvufu sadece hırka giymek, sarık takmak olarak gören cahil, ham sofûları tasavvuf mecrasına çekmeye çalışmıştır.

İbrahim Hakkı, “Hakk yolunda olan sûfilere de sakın ha insanlar tarafından hakîr görüleceğiniz hususları ve kalbinize zarar verecek davranışları yapmayın!” uyarısında bulunarak hakiki sûfi olunması gerektiğine değinmiştir.

1.4. Melâmette Aşırı Gidenlere Yönelik Eleştiriler

Melâmet kelime olarak; kınama, ayıplama, kötöleme ve karalama anlamlarına gelmektedir.³⁵¹ Terim anlamda ise yapılan iyilikleri (gösteriş endişesiyle) gizlemek, kötülükleri ve işlediği günahları (nefis mücadelesiyle) açığa vurmaktır.³⁵²

Melâmet; bazen bir kavram, bazen de tasavvuf anlayışının adını karşılamak suretiyle kendine yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.³⁵³ Melâmet her ne şekilde

³⁵¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 241

³⁵² Ali Bolat, *Melâmetilik*, İnsan Yay., İstanbul 2011, 3. Baskı, s. 15

³⁵³ Nihat Azamat “Melâmet” DİA, TDVY, Ankara 2004, c. 29, s. 24

karşımıza çıkarsa çıksın şunu söylemek yanlış olmaz. Melâmet ehli sûfiler, bu kelimenin anlamı hususunda Kur'an'dan esinlenmiştir. Onların fikirlerinin ortaya çıkmasında etkili olan ayetler şunlardır:

“Ey inananlar! Sizden kim dininden dönerse (bilsin ki) Allah yakında öyle bir toplum getirecektir ki, O onları sever, onlar da Allah'ı sever. Onlar, müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve şiddetlidirler. Allah yolunda cihat ederler, kınayanın kınamasından korkmazlar. Bu Allah'ın bir lütfudur, onu dilediğine verir.³⁵⁴ Kendini kınayan nefse (Nefs-i levvâme)* yemin ederim.”³⁵⁵

Rabbâni bir kanun olarak halkı Hakk'a davet edenler, başta peygamberler ve velîler olmak üzere daima yerilmiş, eleştirilmişlerdir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre tebliğcilere düşen görev ise bunlara aldırmadan vazifelerini yapmaya devam etmektir.

Nitekim melâmî meşrep sûfileri de yaptıkları işlerde hiçbir zaman kınayanın kınamasından çekinmeden hareket etmişlerdir. Bu konuda Melâmîlik'in kurucusu sayılan Hamdûn Kassâr'a (ö.271/884) atfedilen “melâmet selameti terk etmektir” sözü onların kınanmayı dikkate almadan yaşadıklarının göstergesi³⁵⁶ olmuştur. Peygamberler ve velîler kınanmışlardır. Hakk erleri de kınanmayı daima göze almışlar ve buna hiç aldırış etmemişlerdir.

Melâmîlik, bir tasavvuf okulu olmaktan ziyade yaşam tarzıdır. Melâmî meşrepten gelenler, hayatlarında daima bu düşünceyi yansıtmışlardır. Bu nedenle Melâmîler ibadeti gizli tutan ama günahını gizlemeyen kimse olarak tarif edilir.³⁵⁷ Melâmîler farzı terk etmemek, haramı işlememek şartıyla özellikle halkın kınamasına yol açan hususları bilerek ve isteyerek yapmışlardır. İbrahim b. Ethem'in başından geçen şu olaylar Melâmîlerin hayata bakışını ifade etmektedir:

İbrahim b. Ethem; “hayatım boyunca beni mutlu eden birçok hadiseler yaşadım. Bunlardan birincisi, zamanın birinde gemiye binmişim. O gemide şakacı bir Müslüman vardı. O adam gemidekilere, ‘ben bir zaman Türkistan'da vahşi eşeklerin yularını böyle çekerdim’ dedi ve bu esnada saçımı tutup başımı sallayarak beni alaya almıştı. İşte

³⁵⁴ Maide Sûresi 5/54

* Nefs-i Levvâme: İnsanı kınayan sahibini kınayan nefse denir. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 274

³⁵⁵ Kıyâmet Sûresi 75/2

³⁵⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 241

³⁵⁷ *Age*, s. 241

bundan dolayı büyük bir sevinç duymuştum. Çünkü o adam, gemide herkesten hakîr beni bulmuştu.³⁵⁸ İkinci sevincim şudur: Bir mescit içinde hastalanmışım ve bir yere gidememiştim. Oranın müezzini içeri geldi ve benden dışarı çıkmamı istedi. Dediğini yapamadım. Müezzin derhal beni ayağımdan tutup sürükleyerek mescidin dışına çıkardı. İşte ondan çok haz aldım”³⁵⁹ demiştir.

Melâmi ekole sahip olan İbrahim b. Ethem kendi nefisini kınamak için bu durumlardan mutluluk duymuştur. İbrahim b. Ethem’in karşılaştığı durumlar tüm Melâmîlerin yaşam tarzı haline gelmiştir. Onlar; kınayanın kınamasına aldırış etmemişler, nefislerini kınamak adına toplum içinde küçük düşürülmeleri hiç umursamamışlardır.

Konumuzun dışına çıkmamak için Melâmî ekolünün yaşam tarzının doğru ya da yanlış olduğunu tartışmak yerine biz burada Erzurumlu İbrahim Hakkı’da da varlığı görülen bir meşrep olarak melametteki eleştirilen yönlere değineceğiz. Bunu da melâmette aşırılık diye isimlendireceğiz. Yukarıdaki anlattıklarımızdan dolayı zihnimize şu sorular belirlemektedir: “Melâmîlerin yaptığı hangi davranış tenkit kapsamında sayılmaktadır? İbrahim b. Ethem’in yapmış olduğu davranışlar melâmette aşırılığa girer mi?”

Dikkat edilmesi gereken nokta şudur: Aşırılığa kaçmak; bir davranışın örfün dışına çıkması değil, o davranışın şeriatın dışına çıkmasıdır. Melâmette aşırılık diyeceğimiz davranış; tasavvuf mecrasında yapılanın aksini yapmak değil, Kur’an’ın emir ve yasaklarının tersini yapmaktır. Bir davranış belki daha evvel yapılmamış, alışılmıyın dışında olabilir; ancak Kur’an’ın, dinin dışında olmamalıdır.

Melâmîlikte aşırılığa kaçanları tenkit noktasında İbrahim Hakkı’nın sözlerine geçmeden evvel tasavvuftaki aşırılığa birkaç örnek verilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

İmam Rabbâni, Melâmî meşrebe sahip olanların aşırılığı hususunda şunları söylemiştir: “Halkın kınamasını sağlayacak yollar çoktur. Sûfilerin te’vil kabul etmeyen, insanları küfür sınırına götüren sözleri konuşmaları doğru değildir. Onları

³⁵⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetname*, c. 2, s. 518

³⁵⁹ *Age*, c. 2, s. 518

şeriata aykırı sözler dillendirmeye teşvik eden şey nedir? Ah, bir bilsem!”³⁶⁰ demek suretiyle Melâmîlerden şeriat dairesinde kalınmasını istemiştir. Onlara bir nevi sitem etmiştir.

İmam Rabbâni, Melâmîlerin hiçbir surette aşırılığa kaçmaması ve şeriatı ihlal etmemesi gerektiğini söylemiştir. İmam Rabbâni, Melâmîler her ne kadar manevî âlemde bir hayat yaşasalar da onların aşırılığının dışarıya yansımaması gerektiğini savunmuştur. Buradaki aşırılık kelimesinden kastedilenin de şeriata aykırılık olduğunu ifade etmeliyiz. Te’vil kabul etmeyen, şeriat sınırlarını zorlayan sözleri sarf eden grup ve zümreler bizzat sûfiler tarafından tenkit edilmiştir.

Melâmî yönde aşırılığa kaçanları onaylamayanlardan biri de Hücvirî’dir. O, bu konuda kesin sınırlar çizmiş, onlara karşı sert bir üslup kullanmıştır. O, “melâmette terk yolunu tutan, bunun için şeriata muhalefet etmeyi tercih eden, sonra da ‘ben melâmet yolunu tutuyorum’ diyenlere gelince bu, apaçık bir sapıklıktır, aşikâr bir âfettir”³⁶¹ demiştir.

Hücvirî; Melâmîlere karşı takındığı sert üslûbun yanında onlara tavsiyede bulunmuş, onların aşırılıktan kaçmasını istemiştir. “Melâmet ehli sûfilerin yapması gereken ilk şey söyledikleri sözler hususunda dünya ve ahirette halka hasım olma haline son vermesidir. Sonrasında ise onların şeraitçe ne büyük ne de küçük sayılacak günahları işlememesidir”³⁶² der. “Melâmet ehli anlayışları gereği kınanmayı göz ardı edebilirler ancak her ne şekilde olursa olsun günah işlememeliler, şeriata Kur’an’a ters düşmemeliler” îmâsında bulunmuştur.

İbrahim Hakkı da bu konuda İmam Rabbâni ve Hücvirî gibi düşünmektedir. Bir sûfinin meşrebi ne olursa olsun yapması gereken şey güzel bir kulluktur. İnsanın ise Allah’ın emir ve yasaklarına uymakla kul olabileceği gerçeği unutulmamalıdır. Melâmîler Hakk’ın rızasına uygun söz ve davranışları yaptıklarında halkın kınamasına aldırılmaları doğaldır. Ancak onların yaptıkları Hakk’ın rızasına aykırı, şeriattan uzak ise onlar, yaptıkları davranışlara tekrar göz atmak zorundadırlar. Nitekim Melâmîlerin davranışlarında sûfilerin tenkit etmiş olduğu durum da budur. İbrahim Hakkı’nın da bu

³⁶⁰ İmam Rabbâni, *Mektubât*, Ter.: Kasım Yayla, Merve Yay., İstanbul 1999, c.1, s. 232

³⁶¹ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 124

³⁶² *Age*, s. 126

mevzuya kayıtsız kalması düşünülemez. Melâmî kisvesine bürünüp Hakk'ın rızasını terk etmek onun tarafından da eleştiri konusu yapılmıştır.

İbrahim Hakkı, Ma'rifetnâme adlı eserinde bir grubun “biz riyâ ve gösterişe düşmekten fazlasıyla sakınıyoruz. Onun için sâlih insanların giydiği elbiseleri bırakıp fâsıkların giydiklerinden giyinir ve halkın içine öyle karışırız” açıklamasına karşılık “hâlbuki onların bu dedikleri dinin özüne aykırıdır” diyerek karşı çıkmıştır.³⁶³ Çünkü tasavvufta esas olan ifrat ve tefrite girmemek, orta yolu benimsemektir.

İbrahim Hakkı, tasavvuf mecrasında yer eden Melâmîlik gibi önemli bir grup dahi olsa şeriata aykırı davranan her görüş ve zümreyi tenkit etmiş, onları eleştirmiştir. “Bir topluluğa benzemeye çalışan, onlardan sayılır”³⁶⁴ hadisini delil göstermek suretiyle o grubun yaptıklarını reddetmiştir.

İbrahim Hakkı'nın, Melâmîleri özden yani şeriattan ayrılmaları neticesinde eleştiriye tabi tutması bize şunu göstermektedir: Melâmîlik yaşam tarzıdır, onlar kınanmaya aldırış etmezler ancak onlar; yaşam tarzını sergilerken harama yaklaşmamaları ve şeriati ihlal etmemeleri gerekmektedir. Şeriatin ihlali sonucunda İbrahim Hakkı tasavvufta bulunan Melâmet ekolünü bile eleştirmekten çekinmemişlerdir.

1.5. On İki Fırkaya Yönelik Eleştiriler

Müelliflerin ilk asırlardan beri yaptığı tenkitlerin temel hedefi, dinî sınırları zorlayan tasavvufî yorumları devre dışı bırakmak olmuştur. Zira her kişide ve meslekte olduğu gibi tasavvufta da tenkitler, dinî kaynaklara bağlılık açısından değerlendirildiğinde “hakîki” ve “sahte” ayrımı gündeme gelmiştir.³⁶⁵

Sûfiler, bir davranışı yaptıklarında “gerçekte dinen bunun yeri nedir?” Diye düşüp öylece yaşamışlardır. Müellif sûfilerin ortaya çıkarmış olduğu tenkit sistemi, her durum ve zamanda tasavvuf adına zuhur eden gruplar üzerinde de uygulanmıştır. “hakîki” ve “sahte” olanı tespit çalışması neticesinde, bid'at ve kurtuluşa eren fırka kavramları tasavvufta sınıflandırılmaya gidilmesine vesile olmuştur.

³⁶³ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 3, s. 262

³⁶⁴ Muhammed b. Abdullah el-Hatip Tebrizi, *Mişkâtü'l mesâbih*, Mektebetü'l-İslâmi, Beyrut 1985, c. 2, s. 1246

³⁶⁵ Kara, *Dervişin Hayatı Sûfinin Kelâmı Hal Tercümeleleri Tarikatlar ıstılahlar*, s. 211

Zühd dönemindeki müellif sûfilerin inanç konusunda tâviz vermeyen samimi, zâhid kimseler olduğu söylenebilir. Tasavvuf felsefesinin oluşması ve sûfilîğin manevi hayatı etkilemesiyle birlikte bid'at ehli, İbahiyye gibi fırkalar tasavvuf adı altında neş'et etmeye başlanmıştır.³⁶⁶ İbrahim Hakkı da eserinde “hakîki” ve “sahte” ayırımına fırkalar bazında değinmiştir. O, hangi fırkanın görüşleri sahte, hangisinin hakîki, hangi fırkaların görüşlerinin şeriata uygun olduğunu eserinde incelemiş ve böylece iç tenkit açısından tasavvufa bir dinamizm kazandırmış, sûfilerin de kendisini yenilemesine vesile olmuştur.

İbrahim Hakkı ve Onun gibi düşünen sûfiler, tenkit mekanizmasını tasavvufun şeriattan uzaklaşmaması için kullanmış, tasavvufta şeriati hangi grup ve zümre ihlal ederse etsin onları eleştiriye tâbi tutmuşlardır.

İbrahim Hakkı, tasavvuf ehlinin on iki kısım olduğunu söyleyip bunlardan birinin şeriata uygun yaşadığını ifade etmiştir.

O, tasavvufî grupların içinde kurtuluşa erenlerin “Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i şerif dinimize ve dünyamıza kâfi, şeriat bize vâfidir”³⁶⁷ diyenlerin olduğunu ifade etmektedir. İbrahim Hakkı'nın eserinde bu ve buna benzer ifadeleri örnek göstermesi tasavvufta on iki fırka adıyla meşhur olmuş gruplara yönelik eleştirilerde bulunduğu delil sayılmıştır.

İbrahim Hakkı, on bir bid'at ehli fırkayı şu şekilde isimlendirmektedir: Evliyaiyye, Hubbiyye, Şumrâhiyye, İbâhiyye, Hâliyye, Hulûliyye, Hûriyye, Vâkıfiyye, Mütecahile, Mütekâsile ve İlhamiyye'dir.³⁶⁸ Diğer bir fırka da kurtuluşa eren fırka adıyla meşhur olmuş taifedir.

İbrahim Hakkı, fırkaların her birinin hataya düştükleri noktaları ele almış, fırkaları sert bir dille tenkit etmiştir. Onların hangi noktalarda İslamiyet ve tasavvuf ile bağdaşmadığını, bunun sebeplerinin de neler olduğunu dile getirmiştir. Biz de çalışmamızın bu bölümünde eleştirilerin hangi gruba niçin yapıldığını ele alacağız.

³⁶⁶ Hasan Onat, “İbâhiyye”, DİA, TDVY., İstanbul 1999, c.19, s. 253

³⁶⁷ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 3, s. 262

³⁶⁸ *Age*, s. 259

İbrahim Hakkı, Mârifetname’de on iki fırka içinde en çok İbâhiyye adındaki gruptan söz etmiştir. Ancak İbrahim Hakkı’nın İbâhiyye fırkasına yönelik tenkitlerine geçmeden önce İbâhiyye hakkında genel bir değerlendirme yapmak istiyoruz.

İbâhiyye, her şeyi mubah gören tasavvufî bir gruptur. Günah işleme açısından serbestliği ön görürler. Ahlâki yozlaşmayı kendilerine ilke edinen ehl-i keyf sapkınlar güruhu şeklinde tanımlanmaktadır.³⁶⁹ “Biz gûnahtan kaçma gücüne sahip değiliz” inancına bürünüp Müslümanların mal ve namuslarını kendilerine helal sayan sûfî zümresidir. Onlar, yalnızca kendi keyiflerine bakarlar ve “başkasına zarar verme de ne yaparsan yap”³⁷⁰ derler.

Bu durum ise hiçbir semavi dinde kabul edilmediği gibi İslamiyet açısından da yanlıştır. Çünkü İslam dini bir takım kurallar, yasaklar koymuştur. İslamiyet’te ve tasavvufta sûfiliğin her ne kadar önemli bir yeri olsa da her şeyin helal olduğunu iddia ederek ortaya çıkan bu tür gruplar adı ne olursa olsun tenkite tabi tutulmuşlardır.

İbahiyye zümresinin içine düştüğü yanlış da şudur: Sûfiliğe benzemek parolasıyla ortaya çıkıp “her şey helaldir” düşüncesinden hareketle şeriatın uzaklaşmışlardır. Onlar, tasavvufun içerisinde bir fırka olduklarını iddia etseler bile onların söz ve davranışları İslamiyet ve tasavvufla örtüşmemektedir.

Gazzâli, “kendisini sûfilere benzeten İbâhiyye’nin aldanma sebepleri sayılamayacak kadar çoktur. Bütün bunların asıl sebebi ise İbâhiyye’nin görüşlerinin yanlış temeller ve vesveseler üzerine bina edilmiş olmasıdır. Yanlış ve vesveselerle şeytan onları aldatmıştır”³⁷¹ demek suretiyle bu grubun daha başlangıçta hataya düştüğünü anlatmaktadır.

Gazzâli, İbâhiyye fırkasının kendilerini sûfilere benzetmeye çalıştığını ama bu faaliyetlerinin sonuçsuz kaldığından bahsetmiştir.

İbâhiyye’nin şeriatı yok sayıp kendi gönüllerince kural koyan fırkalar olduğuna değinenler arasında Mehmet Âkif Ersoy da bulunmaktadır.

Nefs-i emmâre hizasında henüz duyguları

Sonra tenkide giriş: Hepsi tasavvufla dolu.

³⁶⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 229

³⁷⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.179

³⁷¹ Gazzâli, *İhyâu Ulumi’id-Dîn*, c. 3, s. 815

...

Var mı sofîyyede bilmem ki İbâhiyye kolu?

...

“Gönül incitme de keyfin neyi isterse becer”

Urafe mesleği; a'lâ, hem ucuz hem de ne şeker!³⁷²

O grup “kimseyi incitmemek şartıyla ne istersen yap, bizim kanunumuzda bundan başka kural yok” derler. Hâlbuki şeriat açısından bu yanlış gözükmektedir.

Bu iki örnekte İbâhiyye fırkasının hevâ ve hevesleri uğruna dini bozdukları görülmektedir. Onlar görüşlerinde hakiki sûfilere uygun olmayan söz ve davranış içinde bulunmaktadırlar. Bu hal içinde olan İbâhiler eleştirilmektedirler. Böylece onlar İbrahim Hakkı'nın da ağır ithamlarına maruz kalmaktadırlar.

Onların tenkite tabi tutulmasının bir başka sebebi; “dinde ve ilimde gelişmiş önder bir mürşide uymamaları”³⁷³ gösterilmektedir. “İnandıkları tek doğruların kendi keyif ve arzularının olduğu” gerçeğidir. Şeriatın dışına çıkıldığı için de tenkit edilme doğal bir sonuçtur. İbâhiyye fırkasına yapılan yukarıdaki tenkitler onların hangi hususta eleştirildiği noktasında bizlere ışık tutmaktadır.

İbrahim Hakkı'nın Mârifetname'de hak yolunun yolcusuna nasihat verirken “dervişlik elbisesine bürünen ve yalancılıkla ömrünü tüketen, dinde her şeyi helal ve mübah gören İbâhîlerden yüz çevirip sakınasın. Mümkün oldukça onlardan uzak durasın”³⁷⁴ diyerek İbâhiyye'nin eleştirilme gerekçesini göstermektedir.

İbrahim Hakkı, İbâhiyye'nin şeklen sûfilere benzediğini ancak onların işin sahteliğinde olduğuna temas etmiştir. Tasavvufun, sûfilîğin asıl gayesinin şekilcilik ve sahtecilikle ilgisinin olmadığını düşündüğümüzde İbrahim Hakkı'nın İbâhiyye'yi eleştirme haklılığı ortaya çıkmaktadır. İbâhîler'in işin sahteliğiyle ilgilenmesi ve görüşlerinin şeriata aykırı olması eleştirilmelerinde en önemli etken olmuştur.

³⁷² Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, sad., M. Ertuğrul Düzdağ, TDVY., Ankara 2009, s. 152

³⁷³ Gazzâlî, *İhyâu Ulumi'id-dîn*, c.3, s. 815

³⁷⁴ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 3, s. 250

İbâhiyye fırkası sûfilîği şekil ile sınırlandıran yalancı taifedir. Onlar, sûfilîleri şekil bakımından örnek alıp düşünce ve yaşayış olarak sûfilere benzememektedirler. Bu da bizlere İbâhîlerin hayatının sahteliğini ve şeriata aykırılığını göstermektedir.

İbrahim Hakkı eserinde “mübâhîler, Allah’ın hükümlerinden yüz çevirmişler ve dinin apaçık yolundan çıkıp yanlış yöne gitmişlerdir. Onlar beş konuda hata etmişlerdir”³⁷⁵ demek suretiyle o fırkayı eleştirmekle kalmayıp eleştirilen hususların neler olduğunu da eserinde tek tek tespit etmiştir.

İbrahim Hakkı’nın bu beş hususu Mârifetnâme’de dile getirmesi, İbâhîleri ve onlar üzerinden tüm bid’at ehli fırkalarını tenkit ettiğini görmekteyiz. Böylece İbrahim Hakkı’nın İbâhiyye fırkası sebebiyle şeriat dışı davranış sergileyen fırkalara da sessiz kalmadığına şahit oluyoruz. İbrahim Hakkı, İbâhiyye fırkasının hangi konularda hata ettiğini ise şu şekilde sıralamaktadır:

İbâhiyye fırkasının hata ettiği ilk konu onların Allah’ın yüce zâtını zan ve hayalle bilmek istemeleridir. İbrahim Hakkı onların bu tutumunu şu şekilde aktarmaktadır:

“İbâhîler Allah’ı tam manasıyla idrak edemediler. Onlar hata edip Allah’ın âlemdeki çeşitli tasarruflarını ve işlerini bazı tabiat olaylarına, yıldızlara havale etmişlerdir.”³⁷⁶

İbâhîler, İbrahim Hakkı’nın tespitine göre âlemin yaratılışını âlemde var olan bir takım nesnelere atfederler. Onlar, âlemin yaratılışını tabiat olaylarının ve yıldızların tesirleriyle düzene girdiğine inanırlar. Hâlbuki durumun böyle olmadığı ayetlerle kesindir.

Kur’an-ı Kerim’de İbrahim Peygamber’in başından geçenler anlatılırken “İbrahim, üzerine gece karanlığı basınca bir yıldız gördü. İşte benim Rabbim!” dedi. Yıldız batınca da “ben batanları sevmem.” dedi.³⁷⁷ İbâhîler, dünyanın yaratılması noktasında bu âyete bakarak İlâhî huzurun nurlarından küçücük bir yıldız ile aldandılar”³⁷⁸ yorumu yapılmıştır. İbrahim Hakkı da bu konuda İbâhiyye fırkasının

³⁷⁵ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 3, s. 255

³⁷⁶ *Age*, s. 255

³⁷⁷ En’am Sûresi, 6/76

³⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâu Ulumi’id-dîn*, c.3, s. 817

düşüncelerinin doğru olmadığını, onların bu konuda hata ettiklerini dile getirerek³⁷⁹ iç tenkit mekanizmasını İbâhiyye'ye karşı kullanmıştır.

Yeryüzü Allah'ın nurundan bir nurdur. Yeryüzü o nurunu, güzelliğini ise Allah'ın Cemâl isminden almıştır. Yani evreni ve içinde bulunan tüm mahlûkatı yaratan yegâne güç; Yüce Allah'tır. Hâlbuki İbâhiyye'den bir grup bunun böyle olmadığını söylemiştir. “Gökleri ve yeri yoktan var eden O'dur.”³⁸⁰ ayeti karşısında “Kâinatın yaratıcısı Allah değildir.” imasında bulunarak İbâhiyye fırkasının hata ettiği açıktır.

İbrahim Hakkı, eserinde yaratılma hususunda İbâhiyye gibi düşünen Vâkıfiyye fırkasına da eleştirilerde bulunmuştur. Vâkıfiyye fırkasına mensup olanlar “kul, Allah'ı bilmekten ve anlamaktan acizdir. İnsan aklı O'nu idrak edemez”³⁸¹ der.

Onlar, İbâhilerin düştüğü hataya düşmektedirler. İbâhiler evrenin yaratılması hususunda “insan, Allah'ın varlığından bilgisiz kalmıştır” düşüncesine sahiplerken Vâkıfiyye de Allah'ın birliği noktasında insanın aciziyetini dile getirmiştir. Onlar, Allah'ın varlığı noktasında aldanmışlardır. Sonuç olarak ayetlere ters düşme söz konusu olduğu için her iki grup da İbrahim Hakkı'nın eleştirilerine maruz kalmışlardır.

İbrahim Hakkı'nın Vâkıfiyye fırkasının söylediklerine “hâlbuki ayet-i kerime ve hadis-i şerifler doğrultusunda Allah'ın birliğini anlamak insana mümkün kılınmıştır. Aksi düşünüldüğü halde Mevlâ'nın emir ve yasaklarının insanlar için anlamsız olması gerekirdi. Böyle bir düşünceye sahip Vâkıfiyye fırkası ve buna inanan diğer gruplar sapıklık içindedir”³⁸² diyerek onların yanlışlığına dikkat çekmiştir.

İbâhiyye ve Vâkıfiyye fırkalarının hatalarını o dönemdeki şariat dairesinde bulunan müellif sûfiler kabul etmediği gibi sonraki dönemde İbrahim Hakkı da kabul etmemiştir. Hatta sûfi görünen İbâhi ve onun gibi düşünen diğer bid'at ehli fırkalara karşı çıkan ilk zümre yine sûfi zümreleri olmuştur. Nitekim İbrahim Hakkı'nın da bu konuda onların hataya düştüğünü söylemesi iç tenkit mekanizmasının işlerliğini bizlere göstermektedir.

Dünyanın Allah tarafından yaratılması Kur'an'da kesin deliller ile bahsedilmiş olmasına rağmen İbâhiyye şeriata ters düşmüştür. Yukarıdaki sözleriyle sûfi kılıklı sahte

³⁷⁹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c.3, s. 255

³⁸⁰ En'am Sûresi, 6/101

³⁸¹ İbrahim Hakkı, *age*, c. 3, s. 261

³⁸² *Age*, c.3, s. 262

sûfiler, gaflete düşerek şeytan tarafından aldatılmışlardır. Vâkıfıyye de İbâhilerin durumuna düşerek Allah'ın varlığını ve yarattıklarının bilgisinin bilinemeyeceğini savunmuş, kesin olan delillerle çelişmiş ve böylece eleştiriye maruz kalmışlardır.

İbahiyye'nin aldanma şekilleri birbirlerinden farklı olmuştur. Onların aldandıkları diğer bir konu ise yeniden dirilme (haşr) konusudur. İbahiyye'den bir grup şöyle demiştir: “İnsan cinsi de hayvanlar, ağaçlar ve bitkiler gibi dünyaya gelir sonunda yok olup gider. Bundan sonra bir daha meydana gelmez.” demiştir. İbrahim Hakkı ise onların bu fikirlerine şu sözlerle karşı çıkmaktadır: “İbahiyye fırkası şunu anlamadı; insanın hakikatı rûh-ı revânîdir, biz ona gönül deriz. O'na asla yokluk erişmez, O, bâkîdir. Ancak bedenden ayrılır ki o ayrılığa ölüm denilmiştir. İşte bu grup ölümü, ölümden sonra dirilmeyi anlamadıkları için gâfildirler”³⁸³ demiştir.

İbahiyye'nin anlayamadığı bir diğer konu da şudur: “Din bize kalbimizi intikam duygusundan, şehvetten, riyadan ve kibirden arındırmamızı emretmiştir. Nitekim siyah bir cismi yakarak beyazlatamayız. Bunun gibi kalp de yaratıldığı anda yüklendiği vasıflardan tamamen arındırılmaz”³⁸⁴ demek suretiyle İbâhiyye fırkası, kalbi güzelleştirmenin imkânsız olduğunu, tasavvuftaki kalp tasfiyesinin yapılamayacağı görüşünü benimsemiştir.

İbâhiyye fırkası yaratılıştan getirilen bir takım özelliklerden tamamen kurtulmanın muhal olduğunu, onlar insanların Allah tarafından mümkün olmayan bir şeyle sorumlu tutulduklarını ifade etmişlerdir.

İbrahim Hakkı onların bu düşüncesi karşısında; “hâlbuki durum onların düşündüğü gibi değildir. Onlar şunu anlayamamışlardır. İslam dini insanın doğuştan gelen özelliklerinin gönülden bütünüyle sökülüp atılmasını emretmemiştir. Ancak İslam dini; bu duyguların aklın emriyle hareket ettirilmesini, kontrol altına alınmasını emretmiştir”³⁸⁵ demektedir.

İbrahim Hakkı eleştirilerini “(Onlar ki) öfkelerini yutarlar ve insanları affederler”³⁸⁶ âyetiyle desteklemiştir. İbrahim Hakkı bundan hareketle Allah, öfkesini tutup akıyla öfkeyi kontrol edenlerin övülmeye layık, değerli insanlar olduğunu

³⁸³ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 3, s. s. 255

³⁸⁴ *Age*, s. 256

³⁸⁵ *Age*, s. 256

³⁸⁶ Al-i İmrân Sûresi, 3/134

duyurmuştur. Allah kalpte var olan doğuştan gelen kötü huy ve davranışların törpülenmesini istemektedir. Bu ayette Allah, öfkenin kalpten tamamen silinip atılmasından değil; öfkenin kontrol altına alınmasından bahsetmektedir. Dolayısıyla Allah kullarından imkânsızı istememiştir.

Ayrıca İbrahim Hakkı yukarıdaki ayete ek olarak Allah Kur'an-ı Kerim'de "kin ve öfkesi (hiç) olmayanları övmemiştir" yorumunu yaparak İbâhiyye fırkasının hata ettiğini, İslam'ın bazı ayetlerini saptırdıklarını söyleyip onlara yönelik eleştirilerine devam etmiştir.

İbahiyye fırkasının "biz öyle yüksek derecelere erişip öyle hallere ulaştık ki günahlardan bize zarar gelmez. Bu hallerle gönlümüz derya gibi olmuştur, biraz kirin karışması orayı kirletemez"³⁸⁷ sözleri onların eleştirilmelerine sebep olan bir diğer görüştür.

İbâhiyye fırkası "dinin zâhiri hükümleri ile âvâm mükelleftir. Üstün derecelere ulaşan kâmil ve ârif kişilerden bu nevi mükellefiyetler düşer"³⁸⁸ demek suretiyle kendilerinin kâmil kişi olduklarını iddia edip dinin emir ve yasaklarının kendileri için bağlayıcı olmayacaklarını söylemişlerdir. İbrahim Hakkı, mükellefiyetin düşeceğini ifade eden özelde İbâhiyye fırkasını, genelde tüm bid'at ehli fırkalarını tenkit etmiştir. Burada O, İbâhiyye'ye ait görüşe kaşı çıktığı gibi aynı zamanda İbâhiyye tarzında düşünen Evliyâiyye, Hubbiyye ve Şumrâhiyye adlı bid'at fırkalarına da karşı çıkmış, onları eleştirmiştir.

Evlâiyye fırkasına mensup olanlar; "derviş, velâyet derecesine ulaştığı zaman ondan tüm dinî mükellefiyetler düşer. Evliya ise peygamberlerden üstün olup en yüksek makamı bulmuştur"³⁸⁹ derler.

Bid'at ehli fırkalardan olan Hubbiyye ise bu konuda; "kul Allah Teâlâ'nın muhabbeti mertebesine ulaşıp diğer muhabbetlerle olan alakasını kestiği zaman ondan namaz, oruç ve diğer emir ve yasaklar düşer, haramlar onlara helal olur"³⁹⁰ der.

³⁸⁷ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c.3, s. 256

³⁸⁸ Ömer Nesefi "Kitab Fî Mezâhibi'l Mutasavvıfa" Ebu Bekir Muhammed el-Kelebâzi, *et-Ta'arruf*, Çev., Süleyman Uludağ, Dergah Yay., 3. Baskı, İstanbul 2013, s. 264

³⁸⁹ İbrahim Hakkı, *age*, c. 3, s. 260

³⁹⁰ *Age*, s. 260

Bid'at ehli diğer bir fırka Şumrâhiyye de şöyle söylemektedir: “Kul, İlâhi dostluk ve huzuru bulup Mevlâ'nın dostluğu mertebesine kavuşunca kuldan Allah'ın diğer emirlerine uyup yasaklarından sakınma yükümlülüğü ondan kalkar. Artık ona def ve ney eşliğinde semâ etmek mübah olur. Çiçekler gibi kadınları koklayıp onlardan faydalanması gerekli olur.”³⁹¹

Yukarıdaki dalalet içinde olan fırkaların söylediği ortak şey şudur: “Dinî hüküm ve emirler avam için geçerlidir. Bizler ise veli derecesindeyiz. Bizler, velilikle Allah'ın sevgisini kazanmış kullarız. Böylece Allah'ın sevgisini kazananlardan sorumluluk, namaz, oruç ve diğer emir yasaklar düşmektedir.”

İbrahim Hakkı ise eserinde onların bu görüşünü şu şekilde reddetmiştir: “Allah'ın sevgisine ulaşıldığında kendisinden mükellefiyetin düşeceğine inananlar aldanmıştır. Mükellefiyetin düşeceğine inanan kimsenin kendisinde din ve imandan eser kalmamıştır. Çünkü can bedenden çıkmadıkça, dinî mükellefiyetler kişinin üstünden kalkmaz.”³⁹² “Bu fırkalar yalnızca kendilerine zarar vermemektedir. Onların İslam dünyasında çok kişinin aklını çeldiğine dikkat çekmiştir. Onlar, insanlara yönelik çeşitli tuzak ve hilelerle nicelerinin aklını çelip inançlarını bozarlar, onların katli vaciptir.”³⁹³ ifadelerini kullanarak onlara karşı tenkit dilini sertleştirmiştir.

İbrahim Hakkı, İbâhiyye fırkasının içine düştüğü bu küfür bataklığını şu şekilde anlatmıştır: “Onlar iman şerefiyle şereflenmiş iken nefsin arzularına uyarak muhkem hükümleri hafife almışlardır. Hak Teâlâ onları, içine düştükleri o bâtil hayallerle belaya uğratmıştır. Her fırka kendi bozuk inancıyla meşhur olup Hakk'ın huzurundan uzak düşmüştür.”³⁹⁴ Netice itibariyle onların “biz Hakk'ın sevgili kulları olduk bizden sorumluluk düştü.” iddialarının da sonuçsuz kalmıştır.

Bu düşüncenin yanlışlığı hem aklen görülmekte hem de İbrahim Hakkı'nın savunmasında ortaya çıkmaktadır. Çünkü Peygamberimiz (s.a.v) Allah'a en sevimli kul olmasına karşın bir an bile sorumluluklarını ihmal etmeden kulluk vazifesine devam etmiştir. Peygamber (s.a.v.)'in bile bu şekilde hassas olduğu bir konuda yukarıda saydığımız fırkaların “sorumlulukların düşeceği” fikrine sahip olmaları ve onların

³⁹¹ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme* s. 261

³⁹² *Age*, c.3, s. 260

³⁹³ *Age*, c. 3, s. 261

³⁹⁴ *Age*, c. 3, s. 260

ibadetlerde özensiz davranmaları garipsenecek bir durumdur. Aklen bu kabul edilir bir şey değildir. İbrahim Hakkı'nın eserinde da yaptığı yorumlar bu doğrultuda olmuştur.

İbrahim Hakkı, yukarıdaki sözleriyle İbâhiyye ve o dönemde yaşayan fırkaları eleştirmiş olsa da eleştirileri o gün ile sınırlı kalmayıp aslında bugün de aynı yanlış düşen bid'at ehli fırka ve zümreleri eleştirmektedir.

Onların hataya düştükleri noktayı şu şekilde anlatmak yanlış olmasa gerekir: Sûfilerden bazı gruplar belli bir makam gölgesine ulaştıklarında kendilerini şeriat dairesinden çıkmış addetmişlerdir. Onlar kendilerini “kabuğu yırtarak öze ulaştıklarını” zannetmişlerdir. Aslında bu makam, sûfilerin ayaklarının kaydığı bir nokta haline gelmiştir. Hatta bu yolun eksik yolcularından bir kısmı, zındık ve inkârcı olmuştur.³⁹⁵ Kişi sûfi olsun ya da olmasın yanılabilceği bir gerçektir. Fırkaların “sorumluluk bizden kalktı” dediği anda yoldan çıkmışlardır. Her kim olursa olsun kulluk (sorumluluk) ölene kadar bâkidir.

İbâhiler aynı zamanda şu iddia da bulunurlar: “Biz nefsimizin sahibi değiliz ki onu kötülüklerden men edelim. Arzulara engel olmak küfürdür, ne yapalım?”³⁹⁶ demişlerdir. Onlar, nefsin fitratında var olan kötülüklerden nefsin kurtulamayacağını söylemektedirler. Hatta “kötülükleri bırakmaya çalışmak küfürdür” inancına kapılmışlardır. Böylece onlar işlenen günahlardan dönülemeyeceğini, tövbe kapsının kapalı olduğunu söylemektedirler.

İbrahim Hakkı ise durumun İbâhiyye'nin zannettiği gibi olmadığını söyleyip şu örneği vererek onların söylediklerini reddetmiş, onları tenkit etmiştir: “Peygamberler ve Allah dostları bile kendilerinden kaynaklı bir hata meydana geldiği zaman, gözyaşı döküp tövbekâr olmuşlardır.”³⁹⁷ Allah dostları ve peygamberlerin bir hata karşısında ağlamaları, yanlışın ardından tövbe etmeleri inananlara günahların nefsi etkileyen bir davranış olduğunu göstermektedir. Bu suretle peygamberler ve Allah dostlarının bir hata karşısında tövbe yolunu tutmaları, sonuçsuz bir çalışma değil aksine Allah'ın kullarından yapmasını istediği bir davranıştır.

Hatalar ve günahların işlenmesi peygamberlere ve Allah dostlarına af dileme ihtiyacını ortaya çıkarıyorsa İbâhiyye gibi şeriata uygun yaşayamayan grup nasıl olur da

³⁹⁵ İmam Rabbâni, *Mektubât*, c. 1, s. 323

³⁹⁶ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme* c. 3, s. 261

³⁹⁷ *Age*, c. 3, s. 257

af dilemenin boş olduğunu söylerler? İbrahim Hakkı, bu durum karşısında İbâhiyye'nin "hata bize zarar vermez" görüşünü, onların cehalet ve aldanışlarının sonucu olduğunu³⁹⁸ söylemektedir. Buna ister cehalet isterse aldanmak diyelim kesin olan bir şey var ki söz, fiil ve davranışlarıyla İbâhiyye fırkasının şeriata aykırı bir yaşam sürdürdüğü İbrahim Hakkı'nın savunmasında görülmektedir.

Emir ve yasaklar noktasında İbâhiyye "eşyada asıl olan mübah olmaktadır. Yasak, sınırı aşınca meydana gelir. Aşırılığa kaçılmadıkça eşyada ibahâ hükmü sürer"³⁹⁹ demektedir. Onların "eşyada asıl olan helalliktir" sözünden kasıt "aşırıya kaçılmadığı sürece haram olanlardan azıcık tatmak helaldir" düşüncesidir. Onlar, bu şekilde akıllarıyla hareket ederek ayetlerde var olan hükümleri çiğnemişlerdir. Onlar, şeklen sūfi gibi görünerek amel boyutunda sūfilikten ayrı bir yolu takip etmişlerdir.

İbâhiyye fırkasına verilecek en iyi cevabın "eşyada asıl olanın yasak olduğu" sözünü nakletmiştir. Kişi bir mala sahip olmak istediği zaman bu ona ancak bir hüccet ile mübah olabilir.⁴⁰⁰ O, "helal olduğu bir delil ile sabitse o şeyin hükmü helaldir, hakkında delil yoksa o şey ona haramdır" demektedir. İbâhiyye, kendiliğinden helal ve haram hükmü koydukları için hükümleri karıştırmış, kendi heva ve heveslerine göre yaşamıştır.

İbrahim Hakkı, İbâhiyye fırkasına yönelik tenkitlerine şöyle devam etmiştir: "İbâhiyye fırkası öfke ve şehvetlerinin elinde esir olan, riyâ ve kibirle dolmuş gruptur. Bunlar henüz adam bile sayılmazlar ki insanîyetleri elbette noksandır"⁴⁰¹ demektedir. İbrahim Hakkı'nın onların hataya düştükleri hususları çekinmeden sert bir dille ele alması tenkit mekanizmasının tasavvuftaki işlerliğini de göstermiş olmaktadır.

İbâhiyye grubunun içine düştüğü son yanlış husus ise şudur: Onlar Allah'ın merhametine ve settâr ismine fazlasıyla güvenerek O'nun "Kahhâr" sıfatının tecellisinden emin olup şöyle demektedirler: "Allah Gafûr ve Kerim'dir. Raûf ve Rahîm'dir. Kullarına karşı, anne ve babanın şefkatinden çok daha merhametlidir.

³⁹⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 257

³⁹⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 507

⁴⁰⁰ *Age*, s. 509

⁴⁰¹ İbrahim Hakkı, *age*, c. 3, s. 257

Elbette O, ayıpları ziyadesiyle örtücü olan Allah, hata ve kusurlarımızı örttüğü gibi günahlarımızı da affeder⁴⁰² der.

İbrahim Hakkı, İbâhiyye'nin söylediklerine “İbâhiyye fırkası şunu bilemediler. Hak Teâla Settar ve Gaffâr olduğu gibi Cebbâr ve Kakhâr (cezalandırıcı) da olmuştur⁴⁰³ diyerek karşı çıkmıştır.

İbahiyye fırkasının yanıldığı, unuttuğu husus, Allah'ın bağışlayıcı olma özeliğini günah işleyen her kişinin hatalarının görmezden gelineceğine yorumlamalarıdır. Böyle bir şeyin olacağını düşünmeleri ise muhaldir, imkânsızdır.⁴⁰⁴ Çünkü Yüce Allah “Kim zerre miktarı hayır işlerse onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca kötülük işlerse onun cezasını görecektir⁴⁰⁵ buyurmuştur. Böyle bir âyetin olduğu yerde gerçek manada iman eden bir grubun Allah'ın isimlerini kullanarak gûnahtan kurtulma düşüncesine bürünmesi İslamî açıdan doğru olmamaktadır.

Hiç hata işlemeyen kişi ile hata yapıp o hatanın Allah tarafından affedileceğini bekleyen kişi Allah katında eşit olamaz. İbâhilerin dediği gibi “her hata yapanın hataları Allah'ın şefkatinden, merhametinden dolayı affedilirse” Allah'ın cezalandırması diye bir şey ahirette kalmayacaktır. Onların bu görüşü Kur'an'a ve İslam'a terstir. Hesap, kitap, mizan ve terazinin varlığı Kur'an'da kesin delillerle anlatılmaktadır.⁴⁰⁶

Aynı zamanda İbahiler'in söylediği gibi Allah'a güvenip her defasında günahlar affedilir düşüncesi kabul edilirse yani İbâhîler'in haklı olduğu bir an düşünüldüğünde hiç hata yapmamış kul ile hatası affedilmiş kişi arasında haksızlık oluşacağından bu da Allah'ın adaletine sığmamaktadır. Her halükarda Allah'ın Cebbâr ve Kakhâr ismini görmezden gelen İbâhilerin yanlış düşündüğü ortaya çıkmaktadır.

Son hususa paralel olarak burada İbâhilerin şu düşüncesinden de bahsetmek yerinde olacaktır: İbâhiyye “İbadet etmek büyük fazilettir ve ibadet eden büyük bir sevaba ulaşır ancak bununun Hak Teâlâ'ya herhangi bir faydası olmadığına göre ibadet etmeyince ne lazım gelir ki?” derler. Yani onlar “Allah'ın benim ibadetlerime ihtiyacı

⁴⁰² İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 3, s. 257

⁴⁰³ *Age*, s. 257

⁴⁰⁴ *Age*, s. 257

⁴⁰⁵ Zilzal Sûresi, 99/7-8

⁴⁰⁶ İlgili ayetler için; Kâria Suresi 101/8, Enbiyâ Suresi, 21/47, Ankebut Suresi, 29/19

yok ki neden kendimi yorayım ?”⁴⁰⁷ sorusunu yönelterek ibadet etmenin gereksiz bir şey olduğunu söylemeye çalışmışlardır.

İbrahim Hakkı, onların söylediklerine karşılık hasta ile doktor arasında geçen şu konuşma ile İbâhiyye fırkasını tenkit etmiştir: Bir gün bir doktor hastasına perhize dikkat etmesini defalarca söylemektedir. “Verilen perhize dikkat et ki hastalığından kurtulup rahata eresin. İlaçlarını dikkatli ve düzenli kullan ki sıhhat bulasın.” Buna karşılık hasta, doktora şu cevabı vermektedir: “Söyleyin ben perhiz etmişim, etmemişim size ne? İlaçlarımı düzenli kullanmamın size ne faydası var ki kullanmasam size ne zararı olacak?”⁴⁰⁸

İbrahim Hakkı, İbâhiyye’nin söylediklerini doktor ve hasta arasında geçen sözlere İbâhiyye fırkasına yönelik şu değerlendirmede bulunmuştur: “Hastanın doktora itirazı belki doğrudur ancak hasta perhize riayet etmeyip ilaçlarını düzenli kullanmazsa hastanın kendisi helak olup gider, bu da yazıktır.”⁴⁰⁹

İbahiyye nazarında ibadet ile günah birdir. Onlar şu hakikati anlamadılar ki günahlar şerdir, sahibini felakete götürür. İbadet ve taât ise sahibini her türlü hayra götüren rehberdir. Nitekim hastalık bedeni çürüttüğü gibi günahlar da kalbi karartır. Perhize dikkat etmek, ilaç kullanmak bedenin sıhate kavuşmasına sebeptir. Bu sebeple onların “biz ibadet etmişiz, Allah’a ne ki!” demeleri ancak kendilerine zarardır, kendilerinin zarar görmemeleri için İbrahim Hakkı onlara hakikati anlatmış, ibadetlere devam etmenin gerekliliğini vurgulamıştır.

İbrahim Hakkı, İbâhiyye olmak üzere on iki sapık fırkanın hatalarını dile getirmiştir. Yukarıda olduğu gibi bazen sözlerine “onlar anlamadılar, onlar farkına varmadılar” demek suretiyle bid’at ehli fırkaların düşüncelerini tenkit etmiştir.

İbâhilerin yapmış olduğu itiraz her ne kadar kendilerince doğru olsa da İbrahim Hakkı, onları şeriatın dışında olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. İbadet yapmamak her kişinin kendisinin bileceği bir iştir. İbadetler kul ile Allah arasında olan bir sorumluluktur. Ancak şu unutulmamalıdır ki: Sûfilik kisvesine bürünüp ibadet etmemenin sûfilikle hiçbir bağlantısı yoktur. Çünkü tasavvuf ilmi, Hak Teâlâ’nın sıfatlarından ve O’na kavuşmanın yöntemlerinden bahseden bir ilimdir. Kulu bu ilme

⁴⁰⁷ Gazzâli, *İhyâu Ulumi’ d-dîn*, c.3, s. 817

⁴⁰⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, c. 3, s. 257

⁴⁰⁹ *Age*, s. 257

götüren Mevlâ'nın muhabbetidir. Mevlâ'nın muhabbetine vâsıl olan sûfinin de Allah'a kulluk yapması gerekmektedir.

Yüce Allah inananlara “ölüm gelinceye kadar Rabb'ine kulluk et”⁴¹⁰ emrinde bulunarak ibadetin devamlılığına temas etmiştir. Ancak kendilerini sûfilere benzetmeye çalışan, şeklen sûfi kisvesine bürünen İbâhiyye fırkası “ben ibadetlerime devam etsem ne olur etmesem ne olur” söyleminde bulunarak şeriata ters düşmüşlerdir. Bu sebeple de İbrahim Hakkı onları eserinde tenkit etmiştir.

İbâhilerin de Yüce Allah'ın emir ve yasakları karşısında “Allah'a ne ki benim ibadetlerim ona zarar vermez, dolayısıyla benim ibadet etmem ya da günah işlemem ancak beni ilgilendirir” sözlerini şariat açısından sarf etmeleri akıl mantık çerçevesinde bakıldığında doğru olmayacaktır. İbâhiler böyle düşündükleri zaman hata edecekleri için İbrahim Hakkı da böyle düşünen İbâhileri görüşlerinden dolayı tenkit etmiştir.

---

⁴¹⁰ Hicr Suresi 15/99

SONUÇ

Tenkrit; iyinin, kötüden ayırt edilmesidir. Biz de çalışmamızda tenkritin bu anlamı üzerinde durarak tenkrit faaliyetinin tasavvufta var olduğuna değindik. Tenkritin tasavvufta olmadığını savunanlar olduğu gibi bunun aksini savunanların da var olduğunu dile getirerek tasavvuftaki örneklerini sunduk.

Tenkritin tasavvufta hangi amaçlar doğrultusunda kullanıldığına değindik. Bu konuda denilebilir ki tenkrit tasavvufun imarı ve tashihi için kullanılmıştır. Tasavvuf, müstakil bir ilim haline gelirken bazen kendi bünyesindeki sûfiler tarafından bazen de alan dışı diyeceğimiz ulema tarafından tenkrit edilmiştir. Ama her fırsatta sûfiler bu tenkritleri usûlünce bertaraf etmiş, onlara cevap vermişlerdir.

Tenkrit, tasavvufta sûfilerin otokontrollerini sağlamış, her daim bir fren mekanizması görevini üstlenmiştir. Aynı zamanda tasavvufa da bir dinamizm kazandırmıştır. Sûfiler, ağızlarından çıkarttıkları sözleri ölçerek söylemeye gayret etmişlerdir. Buna uymayan sûfiler de kendilerini diğer sûfilerle münakaşa içinde bulmuşlardır. Kendileri gibi düşünmeyen sûfilerin diğerlerini tenkrit ettikleri olağan bir hale gelmiştir.

Tenkrit, ilk müellif sûfilerden itibaren kullanılan bir faaliyet olduğu gibi sonraki yüzyıllarda da kullanılmıştır. Bu doğrultuda tenkriti İbrahim Hakkı'da da görmek mümkündür. İbrahim Hakkı, Marifetnâme adlı eserinde tenkriti bazen bir kavramın tashih edilmesi olarak kullanmış, bazen de bir grup ve zümrenin yaptıklarının yanlışlıklarını, eksikliklerini ortaya çıkartmıştır.

Kavramın tashihi noktasında İbrahim Hakkı, marifet kavramını ele alarak önceki sûfilerin kullandığı anlamının dışında kullanmış, kelimeye yeni bir anlam katmıştır. İbrahim Hakkı, şekilci gruplara yönelik yaptığı tenkritte ise bu işin gerçek sahiplerinin yok olup gittiğine değinmiştir. Kendi döneminde şekilci sûfilere yönelik tenkritlerin sûfilerin hakiki sûfilere sadece şekil olarak benzediğine değinmiş, bunun ise yanlış olduğunu anlatmıştır. Gerçek sûfiliğin hem şekil hem de düşünce boyutuyla olduğundan

bahsetmiştir. O aynı zamanda kendi döneminde şekilci sûfilerin çokluğundan yakınmış, hakiki sûfilere ulaşmanın kendi döneminde zor olduğundan da şikâyetçi olmuştur.

Tenkrit, iyinin ortaya çıkartılması, doğrunun yanlıştan ayırt edilmesi olduğu için bu konuda İbrahim Hakkı istismarcı olan gruplara karşı tasavvufu savunma görevini üstlenmiştir. İstismarcı, şekilci sûfilere karşı tasavvufu savunmuş, onların yaptıklarıyla aldandıklarını söylemiştir.

İbrahim Hakkı, eleştirilerini şekilci sûfilerle sınırlı tutmayıp tenkit dilini tüm bid'at ehli fırkalarına yöneltmiştir. O, tenkiti yaparken tasavvufu şeriat çizgisinde tutmayı amaçlamıştır. Bu konuda O, “her şey helaldir” diyen İbâhiyye fırkasını eleştirdiği gibi aslında bu şekilde düşünen ismi İbâhi olmayan tüm bid'at fırkalarını da tenkit etmiştir.

İbrahim Hakkı, eserinde diğer bid'at fırkalarını eleştirmiş, kurtuluşa eren grubun içinde de yine “şeriat bize yeter” sözünü söyleyenlerin olacağına değinmiştir. Böylece o, kurtuluşun İslami emirleri yaşamakla olacağını bildirmiş ve bunun dışında görüşleri savunan fırkaları reddetme yoluna gitmiştir.

Eleştiri/tenkit her alanda olduğu gibi tasavvufta da var olmuştur. İbrahim Hakkı, tenkiti bazen bir kavramın yeniden anlamlandırılması, bazen aldanan grupların aldanışlarını, bazen de hangi grubun nerede hata yaptığını ortaya çıkartmak için kullanmıştır.

KAYNAKÇA

Akkoyunlu, Adil, “Hata Düzeltmede Üslup”, *Ribat Dergisi*, Ocak 2015, Sayı 385, Sayfa Sayısı, 27-29

Altıntaş, Hayrani, *Mârifetnâme’de Tasavvuf*, Cimtay Matbaası, İstanbul 1981

_____, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma-İnceleme Yazısı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992

_____, “Fakîrullah”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, cilt 12, Sayfa Sayısı, 132

_____, “Büyük Türk Düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı Görüşleri ve Eserleri”, *Diyanet Dergisi*, Mayıs-Haziran 1979, cilt 18, Sayı 8, Sayfa Sayısı 149-156

Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006

_____, “Keşfu’l Mahcûb”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör, Ethem Cebecioğlu, Erkam Yayınları, 2010, Sayfa Sayısı. 125-136

Azamat, Nihat “Melâmet” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, cilt 29, Sayfa Sayısı, 24-25

Bekiroğlu, Harun “Bir Felsefî Tefsir Örneği Olarak Muhammed Hâdimî’nin İbn Sina’ya Ait İhlâs Sûresi Tefsirine Haşiyesi” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2013, Sayı 23, Sayfa Sayısı 127-154

Binark, İsmet. Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977

Bolat, Ali, *Melâmetilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011

Buhâri, Ebu Abdullah b. Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhâri*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, 6. Baskı, Ankara 2014

Cebecioğlu, Ethem, “Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1987, cilt 29, Sayı 1, Sayfa Sayısı 387-405

Çağrı, Mustafa, “İhyâ Ulumi’id-dîn”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, cilt 22, Sayfa Sayısı 10-13

_____, “İbrahim Hakkı Erzûrûmî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, cilt 21, Sayfa Sayısı 305-311

Çelebioğlu, Âmil, *Erzurumlu İbrahim hakkı*, Sevinç Matbaası, Ankara 1988

Çelik, Mustafa, “Yanlışlara Müdahale Etmenin Emniyet Sigortası Tenkid Adabı” *Ribat Dergisi*, Ocak 2015, Sayı. 385, Sayfa Sayısı 32-34

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 18. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2001

Erginli, Zafer “Muhâsibi” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, cilt 31, Sayfa Sayısı 13-16

Filiz, Şahin, “er- Riaye li-hukukillah”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Yayınları, 2010, Sayfa Sayısı 9-22

Firûzâbâdi, *Kâmûsu ’l-Muhît*, Matba-i Osmanî, Yayın Yeri Yok, 1305

Gazzâli, Ebû Hamid Muhammed, *İhyâ Ulumi’id-dîn*, Çeviren: Mehmet A. Müftüoğlu, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1989

Göker, Lütfi “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetnâme”, *Diyanet Dergisi*, 1978, cilt 17, Sayı 2, Sayfa Sayısı 95-109

Hakkı, İbrahim, *Mârifetnâme*, Sadeleştiren: Cafer Durmuş, Kerim Kara, Erkam Yayınları, İstanbul 2011

_____, *Mârifetnâme*, çev., Durali Yılmaz, Kilim Matbacılık, Yayın Yeri Yok 2003

Haksever, Ahmet Cahid, “Varoluşsal Kendinden Geçme ve Yansımaları: İmam-ı Rabbânî’nin Şathiyye Anlayışı Örneği” *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2004, cilt 3, Sayı 5, Sayfa Sayısı 103-126

Haksever, Ahmet Cahid, “Mutasavvıfların İçe Dönük Eleştirileri” *İMVAK*, Çorum 2003, Sayfa Sayısı 1-22

Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, Çeviren: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2014

İbn Manzur, Ebi'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim *Lisanü'l-Arap*, Darü'l- Lisani'l-Arap, Beyrut Tarih Yok

Kahya, Esin, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Necati Öner Armağanı)*, Ankara 1999, cilt 40, Sayfa Sayısı 371-385

Kara, Mustafa, *Dervişin Hayatı Sûfinin Kelâmı Hal Tercümelere Tarikatlar İstilahlar*, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012

_____, “Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Meseleler”, *Türk Dünyasının Dinî Meseleleri*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998

Kara, Mustafa “Tasavvufî Hayat ve Düşünceyi Tenkit (İsmail Hakkı Bursevî Örneği)”, *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü-2*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, İstanbul 2003

_____, “Sûfilerin Tenkidleri ve Tasavvufu İhya Faaliyetleri”, *Vefatının 10. Yılında Mehmed Zâhid Kotku ve Tasavvuf Sempozyumu*, İstanbul 10-11 Kasım 1991, Sayfa Sayısı 67-83

Kartal, Abdullah, “Tasavvufun Bir İlim Olarak İnşâ Süreci: Şer'î ve Metafizik Bir İlim Olarak Tasavvuf”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya 2015, cilt 24, Sayı 2, Sayfa Sayısı 149-175

Kayacık Ramazan, “Şeytan mı Taşlanmalı Tavaf mı Yapılmalı” *Ribat Dergisi*, Ocak 2015, Sayı 385, Sayfa Sayısı 23-24

Kayan, Ramazan, “Eleştiri Değil İşbirliği” *Ribat Dergisi*, Ocak 2015, S. 385, Sayfa Sayısı 16-17

Kazar, Mehmet, “İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, Sayı 16, Sayfa Sayısı 333-350

Küçük, Sezai, “İhyâu Ulumi’id-dîn”, *Tasavvuf Klasikleri*, Edit., Ethem Cebecioğlu, Erkam Yayınları, İstanbul 2010, Sayfa Sayısı 161-180

Külekçi, Numan *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Toker Yayınları, Erzurum 2002

Muhâsibî, Haris, *er-Riaye*, Çeviren: Şahin Filiz ve Hülya Küçük, İnsan Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2014

Müslim, Ebu’l-Hüseyin b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahih-i Müslim*, Çağrı Yay., İstanbul 1981

Nesefî, Ömer “Kitab Fî Mezâhibi’l Mutasavvıfa” Ebu Bekir Muhammed el-Kelebâzi, *Et-Ta’arruf*, Çeviren: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2013, Sayfa Sayısı 263-267

Okumuş, Ejder, “Mârifetnâme’de Beden”, *Türk İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum sempozyumu*, Erzurum 26-28 Haziran 2006,

Onat, Hasan, “İbahiyye” Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, cilt 19, Sayfa Sayısı 252-254

Ögke, Ahmet, “Tasavvufa Yöneltilen Eleştiriler ve İbrahim Sarmış’ın “Tasavvuf ve İslam” adlı kitabı”, *İlim ve Sanat Dergisi*, Nisan 1996, Sayfa Sayısı 70-76

Özköse, Kadir, “Tasavvufa Yönelik İç Tenkit” *Somuncu Baba Der.*, Ağustos 2010, S. 118, Sayfa Sayısı 22-26

_____ “er-Risale”, *Tasavvuf Klasikleri*, Edit., Ethem Cebecioğlu, Erkam Yayınları, İstanbul 2010, Sayfa Sayısı 137-159

Reis, Bedriye “Gazalî’ye Göre Sözde Sûfiler ve Yanılgı Noktaları” *Ekev Akademi Dergisi*, Bahar 2013, Sayı 55, Sayfa Sayısı 137-150

Revnakoğlu, Cemaleddin Server, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1961

Sâmi, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Akdem Matbaası, Yayın Yeri Yok, 1317

Serrâc, Ebu Nasr, *El-Lüma*, Çeviren: Hasan Kamil Yılmaz, Erkam Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012

Soysaldı, İhsan, “Tasavvufta Aşk ve Marifet”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 1998, Sayı 3, Sayfa Sayısı 187-216

Sönmez, Mehmet Mahfuz, “İbrahim Hakkı Erzurumî'nin Urvetü'l-İslam Adlı Eseri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu*, Erzurum, 16-18 Kasım 2012, Sayfa Sayısı 515-521

Tebrizi, Muhammed b. Abdullah el-Hatip, *Mişkâtü'l mesâbih*, Mektebetü'l-İslâmi, Beyrut 1985

Topaloğlu, Bekir, “Mârifetnâme”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, cilt 28, Sayfa Sayısı 57-59

Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Ataç Yayınları, İstanbul 2011

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf ve tenkit*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014

_____, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalıcı Yayınları, Baskı 2, İstanbul 2005

_____, “El-Lüma”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, cilt 27, Sayfa Sayısı 258-260

_____, “Er- Risale”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008, cilt 35, Sayfa Sayısı 122-123

_____, “Hücvîrî”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, cilt 18, Sayfa Sayısı 458-460

_____, “Marifet”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, cilt 28, Sayfa Sayısı 54-56

Vural, Ahmet “Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanı”, *Diyanet Aylık Dergisi*, 2014, Sayı 283, Sayfa Sayısı 79-80

Yaman, Hikmet “İsmi Olmayan Bir Hakikatten Hakikati Olmayan Bir Yolculuk: Oryantalist Çalışmalarda Tasavvufun Menşesine Dair Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2016, Sayı 1, Sayfa Sayısı 15-48

Yılmaz, Hasan Kamil, “Eleştiriler ve Tasavvuf”, *Ribat Dergisi*, Ocak 2015, Sayı 385, Sayfa Sayısı 30-31

_____, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, 13. Baskı, İstanbul 2010

Yüce, Abdülhakim, “el-Lüma”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Yayınları, İstanbul 2010, Sayfa Sayısı 57-72

